

Η ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ

ΠΑΝΟΣ ΣΟΦΟΥΛΗΣ

Για την ιστορία των Βουλγάρων πριν την εγκατάστασή τους στην περιοχή του Κάτω Δούναβη, το δεύτερο μισό του έβδομου αιώνα, ελάχιστα πράγματα είναι γνωστά. Τα λίγα στοιχεία που έχουμε στην διάθεσή μας μαρτυρούν πως οι Πρωτοβούλγαροι ήταν λαός νομαδικός και ως εκ τούτου φορέας του πολιτισμού της ευρασιατικής στέπας. Η γλώσσα τους (όπως αυτή μας παραδίδεται σε τουλάχιστον τρεις από τις λεγόμενες πρωτοβουλγαρικές επιγραφές) φαίνεται πως ανήκε στην τουρκο-αλταϊκή (ογουρική) οικογένεια, αν και ορισμένοι ερευνητές έχουν υποστηρίξει πως η βουλγαρική άρχουσα τάξη ήταν, ως επί των πλείστων, ιρανόφωνη.¹ Πολλές και αντικρουόμενες θεωρίες διατυπώθηκαν και για την αρχική κοιτίδα των Βουλγάρων, η οποία συνήθως τοποθετείται στις στέπες του Καζακστάν και της Κασπίας.² Πιθανότατα σε αυτές τις περιοχές να ήρθαν για πρώτη φορά σε επαφή με τους Ούννους, οι οποίοι κατά το τελευταίο τέταρτο του 4ου αιώνα τούς υπέταξαν, αναγκάζοντας τους να τούς ακολουθήσουν στην ανατολική Ευρώπη. Κάποιες βουλγαρικές ομάδες, κατά συνέπεια, αποτέλεσαν μέρος του Ουννικού κράτους του Αττίλα (5ος αι.). Είναι ενδεικτικό ότι το *Ονομαστικόν των Βουλγάρων πριγκίπων*, ένας κατάλογος ηγεμόνων που καταγράφει την ιστορία των Βουλγάρων όπως οι ίδιοι την αντιλαμβάνονταν στις αρχές του 10ου αιώνα, αν όχι νωρίτερα (ο κατάλογος διασώζεται σε τρία χειρόγραφα του 15ου και 16ου αι.), μνημονεύει ως πρώτους Βούλγαρους ηγεμόνες τους Αβιτόλοχ και Ιρνίκ, τους οποίους αρκετοί ερευνητές ταυτίζουν με τον Αττίλα και το νεότερο γιο του Ερνάχ (Ερνάκ).³

Μετά την διάλυση του Ουννικού κράτους (453), τόσο ο Ερνάχ όσο και κάποιοι άλλοι απόγονοι του Αττίλα τέθηκαν επικεφαλής μικρότερων ομάδων, οι οποίες παρέμειναν στην περιοχή βόρεια του Δέλτα του Δούναβη και στις νοτιορωσικές στέπες, απειλώντας τις βαλκανικές επαρχίες της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Οι Βούλγαροι αναφέρονται για πρώτη φορά στις πηγές από τον Ιωάννη Αντιοχέως, με αφορμή τη διεξαγωγή στρατιωτικών επιχειρήσεων εναντίον των Οστρογόθων σε

¹ Ενδεικτικά βλ. PRITSAK, *Furstenliste*, σσ. 71–75· BEŠEVLIJEV, *Periode*, σσ. 314–317. Για την «ιρανική θεωρία», βλ. DOBREV, *Prabǎlgarite*, σσ. 102–113· STEPANOV, *Vlast i avtoritet*, σσ. 15–63.

² GOLDEN, *Introduction*, σ. 103.

³ PRITSAK, *Furstenliste*, σσ. 36–38· SIMEONOV, *Onomastika*, σσ. 137–138· MOSKOV, *Imennik*, σ. 17 κ. εξ.

συνεργασία με τις δυνάμεις του αυτοκράτορα Ζήνωνα, γύρω στο 480.⁴ Εμφανίζονται ξανά, αυτή τη φορά ως επιδρομείς στη βυζαντινή επικράτεια, το 493, το 499, το 502, το 524 και το 539.⁵ Βουλγαρικής καταγωγής ήταν πιθανότατα και δύο ακόμα νομαδικά φύλα που βρίσκουμε την ίδια περίοδο εγκαταστημένα στις στέπες της Μαύρης Θάλασσας και της Αζοφικής, τους Κουτριγούρους και τους Ουτιγούρους. Ειδικά οι Κουτριγούροι αποτελούσαν, στα μέσα του 6ου αιώνα, τον πιο επικίνδυνο αντίπαλο της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ωστόσο οι περισσότερες βουλγαρικές ομάδες υποτάχτηκαν τελικά στους Αβάρους οι οποίοι, έχοντας εγκαταλείψει την Κεντρική Ασία υπό την πίεση των Δυτικών Τούρκων, δημιούργησαν ένα ισχυρό κράτος με κέντρο την πεδιάδα της Παννονίας (Ουγγαρίας), σε χώρο κατάλληλο για το νομαδικό τρόπο ζωής τους.

Η ήττα των Αβάρων έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης το 626 προκάλεσε εσωτερικές διενέξεις στο *χαγανάτο* (συγκρούσεις ανάμεσα στην αβαρική άρχουσα τάξη και διάφορες ομάδες υποτελών), οι οποίες απείλησαν σοβαρά τη συνοχή του. Στην περιφέρεια του κράτους, τόσο στα Βαλκάνια όσο και στις νοτιορωσικές στέπες, πραγματοποιήθηκαν διασπαστικές κινήσεις, τις οποίες αρκετοί μελετητές συνδέουν με διπλωματικές ενέργειες του αυτοκράτορα Ηρακλείου (610-641).⁶ Μεταξύ αυτών ήταν και η εξέγερση του Κουβράτου, *χαγάνου* των Ονογούρων Βουλγάρων («Ονογουνδούρων» σύμφωνα με τον πατριάρχη Νικηφόρο), που τοποθετείται γύρω στο 630.⁷ Μετά τη νίκη του, ο Κουβράτος κατόρθωσε να συνενώσει υπό την εξουσία του τις βουλγαρικές φυλές της περιοχής. Το νεοσύστατο κράτος του, η λεγόμενη «Μεγάλη Βουλγαρία», εκτεινόταν στις στέπες που περικλείουν οι ποταμοί Δνείπερος και Δον, και φαίνεται πως αποτέλεσε σημαντικό στρατηγικό σύμμαχο του Βυζαντίου.⁸ Ο Κουβράτος, ο οποίος νωρίτερα (περ. το 619) είχε βαπτισθεί στην Κωνσταντινούπολη, έλαβε δώρα και το τίτλο του *πατρικίου* από τον αυτοκράτορα, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τα ευρήματα που εντοπίστηκαν σε ταφή στη Malo Pereshchepine, 13 χλμ. νοτιοδυτικά της Πολτάβα, στη σημερινή βορειοανατολική Ουκρανία. Σε αυτά περιλαμβάνονται χρυσά και αργυρά κοσμήματα, όπλα, ιπποσκευή, 68 βυζαντινοί σόλιδοι (18 από τους οποίους κόπηκαν μεταξύ των ετών 642-647), καθώς και δύο χρυσά δακτυλίδια που φέρουν την επιγραφή «*Κουβράτος*

⁴ Ιωάννης Άντισχεύς, *Χρονογραφία*, σ. 430²⁴⁻²⁷.

⁵ ZIEMANN, *Wandervolk*, σσ. 47–50.

⁶ Ενδεικτικά βλ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Βαλκανικοί λαοί*, σ. 123. Για την αντίθετη άποψη βλ. ΚΑΡΔΑΡΑΣ, *Άβαροι*, σσ. 116–118, 147–148.

⁷ Νικηφόρος, *Ιστορία σύντομος*, κεφ. 22¹⁻⁷.

⁸ RÓNA-TAS, «*Khuvrat's Bulgaria*», 1–22.

πατρίκιος». ⁹ Τόσο τα πολυτελή αντικείμενα βυζαντινής προέλευσης, όσο και οι πολυάριθμοι σόλιδοι που εντοπίστηκαν στη Malo Pereshchepine και σε άλλα κοιμητήρια της περιοχής (Novye Senžary-Začepilovka, Kelegei, Makuhivka, Dniropetrovs'ke, Maistrov, Ronnoe) συνδέονται με τα δώρα που εισέρχονταν στη «Μεγάλη Βουλγαρία» μέσω διπλωματικών αποστολών των Βυζαντινών. ¹⁰

Μετά το θάνατο του Κουβράτου, που χρονολογείται στην εποχή του Κώνσταντα Β΄ (641-668), πιθανότατα γύρω στο 645, το κράτος της «Μεγάλης Βουλγαρίας» διασπάστηκε εξαιτίας εσωτερικών διενέξεων, αλλά και της προέλασης ενός πιο ισχυρού τουρκικού φύλου, των Χαζάρων. ¹¹ Σύμφωνα με τις βυζαντινές πηγές, που ίσως απηχούν την προφορική παράδοση των ίδιων των Βουλγάρων, ο πρώτος γιος του Κουβράτου, ο Βατβαϊάν, παρέμεινε στην παλαιά του κατοικία, όπου υποτάχθηκε στους Χαζάρους. Μια άλλη ομάδα, υπό το δεύτερο αδερφό Κότραγο, κινήθηκε προς τα βόρεια και αργότερα εγκαταστάθηκε στο Μέσο Βόλγα. Εκεί ιδρύθηκε ισχυρό κράτος («Βουλγαρία του Βόλγα») με κέντρο το Bulgar (στη σημερινή Δημοκρατία του Ταταρσταν), σημείο κομβικό του διαμετακομιστικού εμπορίου γούνας και ειδών πολυτελείας από το χαγανάτο των Χαζάρων προς τον Ισλαμικό κόσμο και αντίστροφα. Ο τέταρτος αδερφός οδήγησε τους οπαδούς του, μέσω της οροσειράς των Καρπαθίων και του Δούναβη, στην πεδιάδα της Παννονίας, δηλώνοντας υποταγή στους Αβάρους, ενώ ο πέμπτος αδερφός εγκαταστάθηκε στην Πεντάπολη της Ραβέννας. ¹²

Πιο σημαντική είναι η τύχη του τρίτου γιού του Κουβράτου, του Άσπαρουχ, ο οποίος μετακινήθηκε προς τα δυτικά και αφού διέσχισε τους ποταμούς Δνείπερο και Δνεϊστερο, εγκαταστάθηκε αρχικά (ίσως γύρω στο 665) στην περιοχή του Όγγλου, στις εκβολές του Δούναβη. ¹³ Από τη νέα τους κατοικία οι Βούλγαροι άρχισαν να τρομοκρατούν με επιδρομές τις βαλκανικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, προκαλώντας την κινητοποίηση του βυζαντινού στρατού. Μετά τη νίκη επί των Αράβων έξω από την Κωνσταντινούπολη, ο Κωνσταντίνος Δ΄ (668-685) εκστράτευσε

⁹ WERNER, *Grabfund*, σσ. 31–36, 35–44· Ο ΙΔΙΟΣ, «Neues zu Kuvrat», 430–436· RÓNA-TAS, «Khuvrat's Bulgaria», 3–6. Τα ευρήματα, συνολικού βάρους 21 κιλών, έχουν βυζαντινή, σασσανιδική, τουρκική και αβαρική προέλευση.

¹⁰ SOMOGYI, «New remarks», σσ. 108–109, 127–128· SEMENOV, «Vizantijskie monety», 121–130.

¹¹ ΚΑΡΔΑΡΑΣ, *Αβαροι*, σ. 151.

¹² Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 356¹⁸–357²⁷. Νικηφόρος, *Ιστορία σύντομος*, κεφ. 35¹⁻²¹. Για κάποια από τα προβλήματα που συνδέονται με την μαρτυρία των δύο βυζαντινών συγγραφέων βλ. BEŠEVLIJEV, *Periode*, σσ. 156–158· POHL, *Awaren*, σσ. 269–270.

¹³ Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 357²⁷–358⁵. Νικηφόρος, *Ιστορία σύντομος*, κεφ. 35²¹⁻²⁷. ZLATARSKI, *Istorija*, τ. 1/1, σ. 176 κ. εξ.

κατά των εισβολέων από στεριά και θάλασσα (το 681). Ωστόσο, η επιχείρηση αυτή δεν απέφερε το αναμενόμενο αποτέλεσμα. Αν και κατόρθωσαν να φθάσουν ως τις τελματώδεις περιοχές βορείως του Δούναβη, οι βυζαντινές δυνάμεις παρέμειναν άπρακτες γύρω από τις θέσεις των Βουλγάρων, που σύμφωνα με τον Θεοφάνη δεν τολμούσαν να εξέλθουν από τα οχυρά τους.¹⁴ Τελικά ο αυτοκράτορας επέστρεψε στη Μεσημβρία, γεγονός που προκάλεσε σύγχυση και πανικό στις τάξεις του στρατού του. Εκμεταλλευόμενοι αυτή την ευκαιρία, οι Βούλγαροι εξαπέλυσαν αντεπίθεση, προκαλώντας μεγάλη καταστροφή στον ήδη υπό διάλυση βυζαντινό στρατό. Στη συνέχεια προχώρησαν νοτιότερα ως τη Βάρνα και κατέλαβαν ολόκληρη την περιοχή ανάμεσα στο Δούναβη και τον Αίμο (επαρχίες της Κάτω Μυσίας και Μικρής Σκυθίας), αναγκάζοντας τον Κωνσταντίνο Δ΄ να συνθηκολογήσει μαζί τους.¹⁵ Η συνθήκη του 681 σηματοδοτεί την αναγνώριση, από την πλευρά του αυτοκράτορα, ενός ανεξάρτητου πολιτικά κράτους στη Βαλκανική χερσόνησο – το πρώτο που ιδρύθηκε σε εδάφη βυζαντινά.¹⁶

Η Βουλγαρία του Ασπαρούχ εκτεινόταν αρχικά από την τελματώδη περιοχή βόρεια και δυτικά των εκβολών του Δούναβη ως την οροσειρά του Αίμου και περιελάμβανε, εκτός από τη νότια Βεσσαραβία, τη Δοβρουτσά και ένα μικρό τμήμα της πεδιάδας της Βλαχίας. Ήδη από τον 6ο αιώνα σε αυτές τις περιοχές ήταν εγκατεστημένες διάφορες σλαβικές ομάδες (Σεβέρις, «Επτά Γενεές»), τις οποίες οι Βούλγαροι υπέταξαν και ενσωμάτωσαν στη στρατιωτική δομή του κράτους τους. Οι μακροχρόνιες επιπτώσεις της πολιτικής του Ασπαρούχ και των διαδόχων του έναντι των σλαβικών πληθυσμών της Μικρής Σκυθίας και Κάτω Μυσίας είναι εξαιρετικά σημαντικές, καθώς η πολιτική αυτή οδήγησε στην αύξηση της δημογραφικής βάσης και της στρατιωτικής ισχύς του πρωτοβουλγαρικού κράτους, ενώ παράλληλα δημιούργησε και τις προϋποθέσεις για τον εκσλαβισμό της τουρκόφωνης αριστοκρατίας.

Το πολιτικό κέντρο του νέου κράτους βρισκόταν στην ανατολική του πλευρά, στη σημερινή βορειοανατολική Βουλγαρία, περιοχή κατάλληλη για το νομαδικό τρόπο

¹⁴ Ορισμένοι αρχαιολόγοι ταυτίζουν την περιοχή του Όγγλου με το μεγάλο ρωμαϊκό οχυρό στο Barbozi, κοντά στο Galați της Ρουμανίας· MADGEARU, «Onglos», σσ. 345–346.

¹⁵ Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 358¹¹–359¹². Νικηφόρος, *Ιστορία σύντομος*, κεφ. 36^{1–23}. Για αυτά τα γεγονότα βλ. επίσης BEŠEVLIJEV, *Periode*, σσ. 174–176· ZIEMANN, *Wandervolk*, σσ. 161–167.

¹⁶ Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σ. 359^{17–21}. Νικηφόρος, *Ιστορία σύντομος*, κεφ. 36^{26–29}. Για τη συνθήκη του 681 και το ιστορικό πλαίσιο αυτής της συμφωνίας βλ. ΚΥΡΙΑΚΗΣ, *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, σσ. 52–62, 162–174· BEŠEVLIJEV, *Periode*, σσ. 176–180· BOŽILOV – GJUZELEV, *Istorija*, σσ. 88–93.

ζωής της άρχουσας τάξης χάρη στη χαμηλή, στεπώδη βλάστησή της.¹⁷ Οι αρχαιολογικές έρευνες των τελευταίων δεκαετιών έχουν φέρει στο φως αρκετούς οχυρωμένους οικισμούς που χρονολογούνται από τον 8ο αιώνα, με πιο σημαντικούς αυτούς στο Kabijuk, στο Kladentsi και στο Stan.¹⁸ Στην ίδια περίπου εποχή ανάγονται και οι πρώτες ενδείξεις συστηματικής κατοίκησης της Πλίσκας, που μέχρι το πρώτο μισό του 8ου αιώνα φαίνεται πως λειτουργούσε κυρίως ως οχυρωμένος νομαδικός καταυλισμός. Οι οχυρώσεις (τάφος βάθους 4-5 μέτρων και πρόχωμα που σε μερικά σημεία ήταν επενδυμένο εσωτερικά με πέτρες) περικλείουν επιφάνεια 22 τ.χλμ., ωστόσο αυτές έλαβαν την οριστική τους μορφή μόλις τον 9ο αιώνα.¹⁹ Εντός αυτής της έκτασης, στη λεγόμενη «Έξω πόλη», εντοπίστηκαν εργαστήρια μεταλλοτεχνίας, υαλουργίας και κεραμικής, καθώς και πολυάριθμοι οικισμοί όπου συχνά απαντούν υμιπόγειες κατοικίες με λίθινο ή πήλινο φούρνο στη γωνία. Αν και αυτός ο τύπος κατοικίας συνδέεται κυρίως με τους πρώιμους Σλάβους, είναι σαφές πως σταδιακά υιοθετήθηκε και από τους βουλγαρικούς πληθυσμούς που εγκαταστάθηκαν στα Βαλκάνια.²⁰

Στο κέντρο της «Έξω πόλης» οικοδομήθηκε, πιθανότατα μετά το 750, μεγάλο ανακτορικό συγκρότημα που εξυπηρετούσε τις ανάγκες του ηγεμόνα και του στενού του κύκλου. Οι ανασκαφικές έρευνες απέδειξαν πως οι πρώτες κατασκευές ήταν ξύλινες. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζουν δύο γιούρτες (οι παραδοσιακές στρογγυλές κατοικίες των νομάδων της Ευρασίας), τα λείψανα των οποίων είναι ορατά γύρω από το χώρο του παλατιού.²¹ Τα πρώτα πέτρινα κτίρια χρονολογούνται από το τέλος του 8ου ή τις αρχές του 9ου αιώνα, με πιο σημαντικό το λεγόμενο «Παλάτι του Κρούμου», έκτασης 75 x 59 μέτρων. Ο πυρήνας του ανακτόρου, που φαίνεται πως αποτελούνταν από τουλάχιστον δύο ορόφους, περιελάμβανε αίθουσες υποδοχής, ιδιωτικά διαμερίσματα και αποθηκευτικούς χώρους.²² Μετά την καταστροφή του από τις δυνάμεις του Νικηφόρου Α΄ το 811, νέο (μικρότερο) ανάκτορο αναγέρθηκε πάνω στα ερείπια του παλαιού, πιθανότατα από τον Όμουρταγ (περ. 816-831). Σύμφωνα με ορισμένους αρχαιολόγους, το νέο οικοδόμημα ήταν τοποθετημένο σε ένα ορθογώνιο

¹⁷ Πρέπει να σημειωθεί πως η περιοχή στην οποία εγκαταστάθηκαν οι Βούλγαροι αποτελεί το νοτιότερο σημείο της αχανούς ευρασιατικής στέπας.

¹⁸ RAŠEV, *Ukreplenija*, σσ. 94, 96, 100–101, 117.

¹⁹ RAŠEV, *Ukreplenija*, σσ. 97–101· FIEDLER, «Bulgars», σσ. 169–171.

²⁰ FIEDLER, «Bulgars», σσ. 187, 201· VÁŽAROVA, «Slavjani i prabǎlgari», 17. Για τα εργαστήρια βλ. HENNING, «Metropolis of Pliska», σσ. 216–220.

²¹ RAŠEV – DIMITROV, *Pliska*, σσ. 17–18, 72.

²² RAŠEV – DIMITROV, *Pliska*, σσ. 19–20, 72–73· FIEDLER, «Bulgars», σσ. 174–176· ΜΠΑΤΕΥ, «Krumovijat dvorets», 105–130.

αίθριο περιβεβλημένο με τοίχο, ενώ το δάπεδο της αίθουσας του θρόνου υψωνόταν πάνω σε μία εξέδρα και στηριζόταν σε δύο παράλληλες ημικυλινδρικές καμάρες.²³ Τα ιδιωτικά διαμερίσματα («Μικρό παλάτι») βρίσκονταν βόρεια του ανακτόρου. Στον ίδιο χώρο σώζονται μία σειρά από κτίρια που προορίζονταν για διοικητική, λατρευτική και αποθηκευτική χρήση, μία δεξαμενή νερού και αρκετά λουτρά.²⁴ Την ίδια εποχή (πρώτο τέταρτο του 9ου αι.) το παλατινό συγκρότημα περικλείστηκε από ισχυρό οχυρωματικό τείχος με ενδιάμεσους πύργους που κάλυπτε έκταση περίπου 0,5 τ.χλμ.²⁵ Η οικοδομική δραστηριότητα εντός της «Έσω πόλης» (στο εσωτερικό του οχυρωμένου περιβόλου) συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια του 9ου και 10ου αιώνα, μετά δηλαδή και την μεταφορά της πρωτεύουσας από την Πλίσκα στην Πρεσλάβα (894).

Για τη διοικητική, κοινωνική και στρατιωτική οργάνωση του Βουλγαρικού κράτους διαθέτουμε λίγα στοιχεία. Οι σημαντικότερες πληροφορίες προέρχονται από τις λεγόμενες πρωτοβουλγαρικές επιγραφές. Οι επιγραφές αυτές, περίπου εκατό, βρέθηκαν στη συντριπτική τους πλειοψηφία στην ευρύτερη περιοχή της Πλίσκας. Χαρακτήκαν (σε μάρμαρο, λίθο, βράχο ή κεραμικά) κατ' εντολή των ηγεμόνων του 8ου και 9ου αιώνα, και συνεπώς εκφράζουν τις επίσημες θέσεις τους. Καλύπτουν ποικίλους τομείς του ιστορικού βίου των Βουλγάρων, όπως στρατιωτικές επιχειρήσεις, νίκες και συνθήκες ειρήνης με το Βυζάντιο, θανάτους ευγενών και αξιωματούχων, οικοδόμηση κτιρίων κ.ο.κ. Οι επιγραφές είναι γραμμένες στα ελληνικά, εκτός από τρεις που συντάχθηκαν στην πρωτοβουλγαρική γλώσσα αλλά με ελληνική γραφή. Αν και οι περισσότερες είναι ανορθόγραφες, η φωνολογία τους είναι ιστορικά σύμφωνη με το στάδιο της εξέλιξης της ελληνικής γλώσσας την εποχή εκείνη, κάτι που σημαίνει πως οι συντάκτες των επιγραφών ήταν Έλληνες – πιθανότητα αιχμάλωτοι πολέμου ή αποστάτες, οι οποίοι ωστόσο δεν είχαν επαρκείς γραμματικές γνώσεις.²⁶

Από τις επιγραφές και τη μαρτυρία των βυζαντινών συγγραφέων προκύπτει πως οι κοινωνικο-πολιτικοί και διοικητικοί θεσμοί των Βουλγάρων παρουσιάζουν πολλά

²³ RAŠEV – DIMITROV, *Pliska*, σσ. 20, 73· ΜΠΑΤΕΒ, «Krumonijat dvorets», 115–122.

²⁴ Η άντληση του νερού που κατέληγε στη δεξαμενή γινόταν από τον ποταμό Κρίβα, περίπου 4 χλμ. ανατολικά του συγκροτήματος, ενώ για την μεταφορά του είχαν κατασκευαστεί πήλινοι σωλήνες ύδρευσης· βλ. GEORGIEV, «Vodosnabdiavane», 83–90· RAŠEV – DIMITROV, *Pliska*, σσ. 20–23, 71, 85–90· FIEDLER, «Bulgars», σσ. 178–179, 181–185.

²⁵ RAŠEV – DIMITROV, *Pliska*, σσ. 15–16, 71–72.

²⁶ Για την πληρέστερη έκδοση του *corpus* των επιγραφών βλ. BEŠEVLIJEV, *Nadpisi*· βλ. επίσης ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Πηγές*, σσ. 47–48.

κοινά στοιχεία με αυτούς άλλων νομαδικών λαών της Ευρασίας (Δυτικών Τούρκων, Χαζάρων κ.α.). Η διάρθρωση της κοινωνίας είχε κατά βάση φυλετικό χαρακτήρα. Στην κορυφή της ιεραρχίας βρισκόταν η ηγεμονική γενιά και η φυλής της, και ακολουθούσαν οι υπόλοιπες αριστοκρατικές (ή «Εσω») φυλές. Πιο κάτω συναντάμε τις «Εξω» φυλές, οι οποίες, σε αντίθεση με τις «Εσω», είχαν εξαναγκαστεί να προσχωρήσουν στο Βουλγαρικό κράτος. Την βάση της κοινωνίας αποτελούσαν οι υποτελείς πληθυσμοί (Σλάβοι, Έλληνες κλπ), στους οποίους οι Βούλγαροι φαίνεται πως επέτρεπαν τη διατήρηση της δικής τους φυλετικής / κοινωνικής οργάνωσης.²⁷ Η πρωτοβουλγαρική αριστοκρατία ήταν χωρισμένη σε δύο τάξεις: στους ανώτερους ευγενείς (*βοϊλάδες*), οι οποίοι κατείχαν τα σημαντικότερα διοικητικά και στρατιωτικά αξιώματα, και στους κατώτερους (*βαγαϊνοί*). Ο ανώτατος άρχοντας ήταν ο *χάνος* που αποτελούσε την αντανάκλαση της θεϊκής εξουσίας στη γη. Όπως συνάγεται από τις πηγές, ήταν συγχρόνως αρχηγός του κράτους και του στρατού, ανώτατος δικαστής και νομοθέτης καθώς και ύπατος ιερέας. Μεγάλες εξουσίες συγκέντρωνε στα χέρια της και η συνέλευση των ευγενών (το λεγόμενο «κόμβεντον» των βυζαντινών πηγών), η επιρροή της όμως περιορίστηκε σημαντικά από τις αρχές του 9ου αιώνα.²⁸

Οι Βούλγαροι, όπως είδαμε παραπάνω, εγκαταστάθηκαν στις στεπώδεις πεδιάδες γύρω από την Πλίσκα, σε περιοχή όπου μπορούσαν να διατηρήσουν, για κάποιο χρονικό διάστημα, το νομαδικό τρόπο ζωής τους και συνεπώς τον ευρασιατικό χαρακτήρα του πολιτισμού τους. Η κτηνοτροφία αποτελούσε την κύρια παραγωγική δραστηριότητα των ευγενών, αν και σταδιακά οι τελευταίοι άρχισαν να ασχολούνται και με την καλλιέργεια της γης – τη βασική ενασχόληση των Σλάβων υποτελών τους.²⁹ Όπως σε όλες τις νομαδικές κοινωνίες, ο πόλεμος κατείχε κυρίαρχη θέση στην ζωή των μελών της άρχουσας τάξης, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τα ευρήματα αριστοκρατικών ταφών όπου εντοπίστηκαν πολυάριθμα αντικείμενα πολεμικής εξάρτησης (ξίφη, ακόντια, πελέκεις), εξαρτήματα ιπποσκευής και – λιγότερο συχνά – λείψανα ίππων.³⁰ Μία σειρά από χαρακτηριστικά και δεξιότητες που αναπτύσσουν οι

²⁷ GOLDEN, «Imperial ideology», 50–51· BEŠEVLIJEV, *Nadpisi*, αρ. 59–63· SOPHOULIS, *Byzantium and Bulgaria*, σσ. 69–70.

²⁸ BEŠEVLIJEV, *Nadpisi*, αρ. 58 (*βοϊλάδες* και *βαγαϊνοί*), καθώς και αρ. 14, 48, 49, 50, 64, 69 για κάποιους άλλους τίτλους αξιωματούχων· ο ίδιος, *Periode*, σσ. 345–347· STEPANOV, *Vlast i avtoritet*, σσ. 65–66. Για το «κόμβεντον» βλ. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σ. 433^{17–20}. Για τις νομοθετικές εξουσίες του ηγεμόνα βλ. *Λεξικόν της Σούδας*, σσ. 483³⁰–484¹¹.

²⁹ HENNING, *Südosteuropa*, σσ. 73–74, 83· GEORGIEV, «Rannobälgarskata kultura», σσ. 32–34· ONČAROV, *Risunki*, σσ. 36–39.

³⁰ RAŠEV, «Proizhoda», σσ. 23–33· Ο ΙΔΙΟΣ, «Kabijuk», σσ. 374–375· FIEDLER, «Grablegen», 147–148, 154.

νομάδες για να επιβιώσουν στη στέπα, όπως η τραχύτητα, η τοξευτική δεινότητα ή η απaráμιλλη ταχύτητα της κίνησης του ιππικού τους, τούς καθιστούσε εξαιρετικά ικανούς πολεμιστές και τούς προσέφερε ένα αναμφισβήτητο πλεονέκτημα, τόσο από στρατηγικής όσο και από τακτικής πλευράς, έναντι των στρατών των πολιτισμένων κοινωνιών.

Η αρχική περίοδος της ιστορίας του Α΄ Βουλγαρικού κράτους, που εκτείνεται από το 681 έως το 864/5 (εκχριστιανισμός των Βουλγάρων), σηματοδοτείται από τις εχθρικές σχέσεις με το Βυζάντιο, το οποίο δεν συμφιλιώθηκε ποτέ με την ιδέα της δημιουργίας του νέου κράτους σε εδάφη που θεωρούσε πως ιστορικά του ανήκαν. Τόσο ο Κωνσταντίνος Δ΄, όσο και ο Ιουστινιανός Β΄ (685-695, 705-711) εκστράτευσαν επανειλημμένως κατά των Βουλγάρων, χωρίς ωστόσο να κατορθώσουν να τους υποτάξουν ή να τους απωθήσουν βόρεια του Δούναβη. Μάλιστα, στις αρχές του 8ου αιώνα, ο χάνος Τέρβελ αναμείχθηκε ενεργά στα εσωτερικά ζητήματα της αυτοκρατορίας, βοηθώντας τον εξόριστο Ιουστινιανό Β΄ να ανακαταλάβει το θρόνο του (705).³¹ Λίγα χρόνια αργότερα, το 716, οι δύο πλευρές υπέγραψαν συνθήκη ειρήνης, η οποία καθόριζε τα μεταξύ τους σύνορα και ρύθμιζε τις εμπορικές τους σχέσεις, ενώ κατά τη διάρκεια της δεύτερης αραβικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης (717/8), ο στρατός του Τέρβελ επιτέθηκε στους Άραβες, σκοτώνοντας, σύμφωνα με τον Θεοφάνη, 22,000 άνδρες.³²

Οι φιλικές σχέσεις μεταξύ Βουλγαρίας και Βυζαντίου διακόπηκαν στα χρόνια του Κωνσταντίνου Ε΄ (741-775). Εκμεταλλευόμενος τον εμφύλιο πόλεμο που μαινόταν εκείνη την εποχή στο αραβικό Χαλιφάτο, ο αυτοκράτορας έστρεψε την προσοχή του στο βαλκανικό μέτωπο, όπου με αλληπάλληλες επιχειρήσεις από ξηρά και θάλασσα κατάφερε να εξουθενώσει στρατιωτικά τους Βούλγαρους. Η ασφυκτική πίεση των Βυζαντινών, ιδιαίτερα κατά τα έτη 760-767, βύθισε παράλληλα το Βουλγαρικό κράτος σε μεγάλη πολιτική κρίση. Αυτή οφειλόταν εν μέρει στον ανταγωνισμό ανάμεσα σε δύο παρατάξεις (που ίσως αντιπροσώπευαν δύο οι περισσότερα αντίπαλα γένη), μιας αντιβυζαντινής που φέρεται να επεδίωκε την συνέχιση του πολέμου και μιας φιλοβυζαντινής που επιθυμούσε την κατάπαυση των εχθροπραξιών.³³ Πιθανότατα η αποσταθεροποίηση του Βουλγαρικού κράτους είχε ξεκινήσει νωρίτερα,

³¹ Στο Τέρβελ απονεμήθηκε ο τίτλος του *καίσαρα*. Βλ. σχετικά ΦΙΛΙΠΠΟΥ, *Βουλγαρικό κράτος*, σσ. 45–54.

³² Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σ. 397^{28–30}. ΥΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Role», 483–516. Για την συνθήκη του 716 βλ. ΦΙΛΙΠΠΟΥ, *Βουλγαρικό κράτος*, σσ. 54–68.

³³ Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 431^{6–11}, 432²⁵–433²² κ. εξ.· Νικηφόρος, *Ιστορία σύντομος*, κεφ. 73^{9–20}, 76^{8–16} κ. εξ.

από το πρώτο κιόλας μισό του 8ου αι., όταν σύμφωνα με το *Ονομαστικόν των Βουλγάρων πριγκίπων*, το βασιλικό γένος των Ντούλο, στο οποίο ανήκε ο Ασπαρούχ και οι άμεσοι διάδοχοί του (και το οποίο κατείχε ηγετική θέση στην νομαδική ηγεμονία των Δυτικών Τούρκων κατά τον 6ο αι.), εκτοπίστηκε από την εξουσία.³⁴ Ωστόσο, παρά την ρευστότητα που επικρατούσε στο εσωτερικό της χώρας, ο Κωνσταντίνος Ε΄ απέτυχε να υποτάξει τους αντιπάλους του, που πρόβαλαν σθεναρή και επίμονη αντίσταση και απέδειξαν ότι είχαν αξιοθαύμαστη ικανότητα να αναλαμβάνουν δυνάμεις.

Οι διάδοχοι του Κωνσταντίνου Ε΄ στο τέλος του 8ου και στις αρχές του 9ου αιώνα προσπάθησαν να ενισχύσουν τη βυζαντινή κυριαρχία στη Θράκη, φέρνοντας υπό τον ουσιαστικό έλεγχο της αυτοκρατορικής εξουσίας περιοχές που κατοικούνταν από σλαβικές ομάδες, γνωστές στις πηγές και ως *Σκλαβηνίες*. Η δυναμική βυζαντινή πολιτική στην περιοχή – με την πυκνωση του εκεί χριστιανικού πληθυσμού, την ανοικοδόμηση ή ενίσχυση των κάστρων και τη διεξαγωγή τακτικών στρατιωτικών επιχειρήσεων εναντίον των Σλάβων της περιοχής – προκάλεσε την έντονη βουλγαρική αντίδραση.³⁵ Υπό την ηγεσία του Κρούμου, οι τελευταίοι είχαν υποτάξει κάποιες από τις *Σκλαβηνίες* νότια του Αίμου, δημιουργώντας έτσι μια ζώνη συμμαχικών ή υποτελών δυνάμεων που συνέβαλλε σημαντικά στην ασφάλεια του Βουλγαρικού κράτους στο βυζαντινό μέτωπο. Την ίδια στιγμή ο Κρούμος, εκμεταλλευόμενος την κατάλυση του Αβαρικού *χαγανάτου* από τις δυνάμεις του Καρλομάγνου, φαίνεται πως κατόρθωσε να επεκτείνει την πολιτική του επιρροή προς τη νότιο-ανατολική Παννονία.

Η βυζαντινο-βουλγαρική αντιπαράθεση κορυφώθηκε το καλοκαίρι του 811. Επικεφαλής μεγάλου εκστρατευτικού σώματος, ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Α΄ (802-811) εισέβαλε στη Βουλγαρία επιδιώκοντας την ανακατάληψη των χαμένων εδαφών και την απόθεση των Πρωτοβουλγάρων πέρα από τον Δούναβη. Οι Βυζαντινοί κατέλαβαν και έκαψαν τη βουλγαρική πρωτεύουσα Πλίσκα, όμως μερικές μέρες αργότερα παγιδεύτηκαν από τους αντιπάλους τους στις στενωπούς του Αίμου και σφαγιάστηκαν σχεδόν μέχρι ενός. Ο ίδιος ο αυτοκράτορας έπεσε στη μάχη.³⁶ Η τραγική έκβαση της εκστρατείας μετέβαλε τους συσχετισμούς δυνάμεων στην

³⁴ PRITSAK, *Furstenliste*, σσ. 35–38, 48–49, 64.

³⁵ Σχετικά με τη μεταφορά χριστιανικών πληθυσμών στη Θράκη βλ. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 482³⁰⁻³¹, 486⁶⁻¹¹. Για την ανοικοδόμηση βυζαντινών οχυρών βλ. σσ. 457⁸⁻¹¹, 467¹⁸⁻²⁰. STEREA – ALADŽOV, «Razkopkite», 295-296. SHARANKOV – YANKOV, «Inscription», 77-86. BEŠEVLIJEV, *Nadpisi*, αρ. 2, 30, 31.

³⁶ Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 489²²–492⁵⁰. βλ. επίσης DUJČEV, «Chronique», 205-254.

περιοχή. Η σύγχυση που επικρατούσε στις τάξεις της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας της αυτοκρατορίας έδωσε την ευκαιρία στον Κρούμο να επεκτείνει την κυριαρχία του στο μεγαλύτερο μέρος της Θράκης και να απειλήσει την ίδια την Κωνσταντινούπολη (Ιούλιος 813). Ο αιφνίδιος θάνατός του τον επόμενο χρόνο διέκοψε τις βουλγαρικές προετοιμασίες για μία νέα εκστρατεία κατά της βυζαντινής πρωτεύουσας. Οι εχθροπραξίες συνεχίστηκαν, με μικρότερη όμως ένταση, έως το 816, όταν ο Λέοντας Ε΄ (813-820) και ο νέος βούλγαρος χάνος Όμουρταγ σύναψαν τριακονταετή συνθήκη ειρήνης, η οποία εξομάλυνε τις σχέσεις των δύο κρατών.³⁷

Τα δεκαπέντε χρόνια διακυβέρνησης του Όμουρταγ (816-831) αποτελούν περίοδο μεγάλης ακμής για τη Βουλγαρία. Τα όρια του κράτους επεκτάθηκαν προς τα βορειοδυτικά (περιοχή του Δράβου και Κάτω Τισσού)³⁸, τη νότια Τρανσυλβανία (όπου οι Βούλγαροι έθεσαν υπό τον έλεγχο της τα ορυχεία άλατος κατά μήκος του ποταμού Mureş) και τη νοτιορωσική (ουκρανική) στέπα.³⁹ Παράλληλα, αναπτύχθηκε μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα, όπως μαρτυρούν τα αρχαιολογικά ευρήματα και οι πρωτοβουλγαρικές επιγραφές, ενώ αναδιοργανώθηκε η κεντρική διοίκηση.⁴⁰ Την ίδια στιγμή βρισκόταν σε εξέλιξη και η διαδικασία αφομοίωσης των Πρωτοβουλγάρων από τους πολυπληθέστερους Σλάβους υποτελείς τους. Ήδη την εποχή του Όμουρταγ και των άμεσων διαδόχων του ορισμένοι Σλάβοι κατείχαν ανώτερα διοικητικά ή διπλωματικά αξιώματα, ενώ στα χαμηλότερα στρώματα φαίνεται πως είχε συντελεστεί μία ενότητα πολιτισμού (για παράδειγμα, η κεραμική του δευτέρου μισού το 9ου αιώνα παρουσιάζεται ενιαία από άποψη σχημάτων και διακόσμησης).⁴¹ Στη συνένωση των δύο εθνικών στοιχείων και στη δημιουργία ενός ενιαίου λαού συνέβαλε ουσιαστικά και η υιοθέτηση του χριστιανισμού.

Ο εκχριστιανισμός των Βουλγάρων θα πρέπει να τοποθετηθεί μέσα στο γενικότερο πλαίσιο των διεθνών σχέσεων της εποχής. Όπως είδαμε παραπάνω, από το πρώτο μισό του 9ου αιώνα οι Βούλγαροι ηγεμόνες είχαν επεκτείνει την κυριαρχία

³⁷ Scriptor incertus, σσ. 336¹⁴-348⁶, 348¹¹⁻²². BEŠEVLIJEV, *Nadpisi*, αρ. 41· KOPPEΣ, *Λέων Ε΄*, σσ. 87-97.

³⁸ Η προσπάθεια επέκτασης στην Παννονία έφερε τον Όμουρταγ σε ευθεία αντιπαράθεση με τους Φράγκους, οι οποίοι μετά την κατάλυση του Αβαρικού *χαγανάτου* επιχειρούσαν να θέσουν αυτή την περιοχή υπό τον έλεγχο τους. Τα σύνορα μεταξύ των δύο κρατών κατοχυρώθηκαν με συνθήκη ειρήνης το 832. Στην κατοχή των Βουλγάρων περιήλθε η περιοχή ανατολικά της Βοϊβοντίνια (και συγκεκριμένα του αναχώματος της Bačka, η κατασκευή του οποίου ανάγεται σε αυτή την περίοδο). *Annales Regni Francorum*, σσ. 149-150, 164, 167-169, 174· BOWLUS, *Franks*, σσ. 91-92, 95-97.

³⁹ MADGEARU, «Transylvania», 51-56· SOPHOULIS, *Byzantium and Bulgaria*, σσ. 127-128, 292-294· BEŠEVLIJEV, *Nadpisi*, αρ. 59, για επιγραφή που μνημονεύει τον θάνατο ενός αξιωματούχου του Όμουρταγ από πνιγμό στο Δνείπερο.

⁴⁰ BEŠEVLIJEV, *Nadpisi*, αρ. 56, 57· SOPHOULIS, *Byzantium and Bulgaria*, σσ. 289-291, 297-301.

⁴¹ DONČEVA-PETKOVA – ANGELOVA, «Problemi», σσ. 163-181· FIEDLER, *Studien*, σσ. 307-311.

τους σε ένα μεγάλο τμήμα της βόρειας Βαλκανικής, όπου είχε ήδη διαδοθεί το χριστιανικό δόγμα. Η υιοθέτηση του χριστιανισμού θα διευκόλυne την άσκηση εξουσίας στους πολυάριθμους σλαβικούς πληθυσμούς της περιοχής, και ταυτόχρονα θα οδηγούσε στην αναγνώριση της Βουλγαρίας από την οικογένεια των χριστιανών ηγεμόνων ως ισάξιου κράτους. Ωστόσο, φοβούμενος πως ο εκχριστιανισμός από την Κωνσταντινούπολη θα αύξανε την επιρροή της Βυζαντινής αυτοκρατορίας στη χώρα του, ο χάνος Βόρις (852-889) στράφηκε προς την Δύση για να διαπραγματευθεί με τον Πάπα και το Φραγκικό κράτος την προσέλευσή του στη νέα θρησκεία. Μάλιστα το 863 σύναψε συμμαχία με τον Λουδοβίκο τον Γερμανικό (844-878) που σχεδίαζε επίθεση εναντίον της Μεγάλης Μοραβίας.⁴² Η συμμαχία αυτή και η σκέψη του Βόρι να ασπαστεί το χριστιανισμό από γερμανούς ιεραποστόλους προκάλεσαν την άμεση αντίδραση του Μιχαήλ Γ' (842-867), ο οποίος κινήθηκε εναντίον των Βουλγάρων από ξηρά και θάλασσα. Ο Βόρις αναγκάστηκε να αναθεωρήσει την πολιτική του και να δεχθεί τον προσηλυτισμό του ίδιου και του λαού του από την Κωνσταντινούπολη (864/5).⁴³ Ωστόσο, στην προσπάθειά του να εισαγάγει τη νέα θρησκεία στη χώρα του βρέθηκε αντιμέτωπος με μεγάλο αριθμό αριστοκρατών που ήταν προσκολλημένοι στις παραδοσιακές ειδωλολατρικές δοξασίες τους.⁴⁴ Το 865/6 ξέσπασε εξέγερση, την οποία ο Βόρις κατέστειλε με δυσκολία, εκτελώντας 52 *βογιάρους* (μαζί με τις οικογένειές τους).⁴⁵ Δύο ομαδικοί τάφοι που βρέθηκαν στην ευρύτερα περιοχή της Πλίσκας και χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 9ου αιώνα πιθανόν να συνδέονται με αυτά τα γεγονότα. Οι σκελετοί των 25 νέων ανδρών που ανακαλύφθηκαν στην Kjulenča φέρουν επιθανάτιες κακώσεις οι οποίες, σύμφωνα με τους αρχαιολόγους, προκλήθηκαν από βέλη, ενώ ο θάνατος των 76 ανδρών και γυναικών που θάφτηκαν στον κυκλικό τάφο της Devnija προήλθε από πελέκεις ή λόγχες.⁴⁶

⁴² Αναζητώντας με τη σειρά του ερείσματα στο εξωτερικό, ο ηγεμόνας της Μοραβίας Ραστισλάβος στράφηκε προς το Βυζάντιο, από το οποίο ζήτησε βοήθεια για τη διάδοση του χριστιανισμού και την οργάνωση μίας «εθνικής» εκκλησίας που δεν θα ήταν καθυποταγμένη στον γερμανικό κλήρο. Ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ' και ο πατριάρχης Φώτιος ανέθεσαν αυτή την αποστολή στους Κωνσταντίνο και Μεθόδιο, τους δύο Θεσσαλονικείς αδελφούς, οι οποίοι έφθασαν στη Μοραβία το καλοκαίρι του 864· βλ. συνοπτικά OBOLENSKY, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*, σσ. 143–145· βλ. επίσης τη μελέτη της Α. Δεληκάρη στον παρόντα τόμο.

⁴³ OBOLENSKY, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*, σσ. 145–147· FINE, *Early medieval Balkans*, σσ. 117–130.

⁴⁴ Για τη θρησκεία των Πρωτοβουλγάρων βλ. OVCAROV, *Prabǎlgarskata religija*· SOPHOULIS, *Byzantium and Bulgaria*, σσ. 79–89.

⁴⁵ BOŽILOV – GJUZELEV, *Istorija*, σσ. 175–176· ZIEMANN, «Rebellion», σσ. 613–624, όπου και όλη η βιβλιογραφία.

⁴⁶ VĀZAROVA, *Nekropolite*, σσ. 126–135· FIEDLER, *Studien*, σσ. 316–319. Ορισμένοι αρχαιολόγοι, ωστόσο, συνδέουν τους δύο ομαδικούς τάφους με τις εσωτερικές ταραχές των ετών 889-893 (βλ. παρακάτω)· DIMITROV – MARINOV, «Devnija», 109–143.

Οι σχέσεις μεταξύ Βουλγαρίας και Βυζαντίου διαταράχθηκαν όταν ο Βόρις, δυσαρεστημένος από την απροθυμία των Βυζαντινών να του παραχωρήσουν εκκλησιαστική αυτονομία, ξεκίνησε και πάλι διαπραγματεύσεις με τον Πάπα, από τον οποίο ζήτησε την αποστολή κληρικών για την οργάνωση της νεοσύστατης Βουλγαρικής Εκκλησίας.⁴⁷ Τελικά αναγκάστηκε να στραφεί και πάλι στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, στο οποίο υπήχθη επίσημα η Εκκλησία της Βουλγαρίας μετά τη Σύνοδο του 869/70.⁴⁸

Παρά τις αντιδράσεις στο εσωτερικό (οι οποίες κορυφώθηκαν κατά τα έτη 889-993, όταν ο διάδοχος του Βόρι Βλαδίμηρος προσπάθησε να επαναφέρει την ειδωλολατρική θρησκεία),⁴⁹ η διάδοση του χριστιανισμού στη Βουλγαρία υπήρξε ταχύτατη και, όπως είναι λογικό, επέφερε βαθύτατες αλλαγές στο χαρακτήρα της κοινωνίας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι αλλαγές που παρατηρούνται στα ταφικά έθιμα. Ήδη σε ταφές του τέλους του 9ου αιώνα τα κτερίσματα δεν αναλογούν με εκείνα της προηγούμενης περιόδου. Αντί για ευρήματα κεραμικής, όπλα και εργαλεία, τους νεκρούς συνήθως συνοδεύουν κοσμήματα (δαχτυλίδια, σκουλαρίκια, λίθινες ή γυάλινες χάντρες) και σταυροί. Η ταφική πρακτική που κυριαρχεί πλέον είναι ο ενταφιασμός, αν και το 10ο αιώνα απαντούν ακόμα καύσεις σε υδρίες ή σε λάκκους (συχνά πάντως και αυτές συνοδεύονται από σταυρούς). Η επιβίωση παγανιστικών εθίμων και η συνύπαρξή τους με τα νέα χριστιανικά δεδομένα επιβεβαιώνεται επίσης από το μεγάλο αριθμό φυλαχτών και αποτροπαϊκών αντικειμένων με μαγικά σύμβολα που εντοπίστηκαν σε χριστιανικές ταφές, ναούς και οικιστικά σύνολα.⁵⁰ Την ίδια στιγμή, ο εκχριστιανισμός επέφερε αξιοσημείωτες μεταβολές στην όψη των βουλγαρικών αστικών κέντρων, ιδιαίτερα της πρωτεύουσας Πλίσκας, όπου γύρω στο 875 αναγέρθηκε (πιθανότατα πάνω σε ειδωλολατρικό ναό του πρώτου μισού του 9ου αιώνα και σε απόσταση 50 περίπου μέτρων από το παλατινό συγκρότημα) μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτη βασιλική. Βόρεια της βασιλικής εντοπίστηκε το επισκοπικό μέγαρο – έδρα του Βούλγαρου αρχιεπισκόπου

⁴⁷ Σημαντικότετη πηγή για κάποια από τα προβλήματα που προέκυψαν με τον εκχριστιανισμό των Βουλγάρων είναι οι απαντήσεις του Πάπα Νικολάου Α΄ στα 106 ερωτήματα που του έθεσε ο Βόρις. Μέσω της *Responsa* του Πάπα (866) αντλούμε επίσης πολύτιμες πληροφορίες για τις παγανιστικές δοξασίες των Πρωτοβουλγάρων· βλ. *Responsa*, σσ. 568–600.

⁴⁸ OBOLENSKY, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*, σσ. 147–150, 157–161· ΓΟΝΗΣ, *Ιστορία Ορθοδόξων Εκκλησιών*, σσ. 15–21.

⁴⁹ BOŽILOV – GJUZELEV, *Istorija*, σσ. 223–224.

⁵⁰ FIEDLER, «Bulgars», σσ. 157–158· ONČAROV, *Risunki*, σσ. 79–84

– το οποίο διέθετε εργαστήριο αντιγραφής χειρογράφων, λουτρό και πολλούς βοηθητικούς χώρους.⁵¹

Το Α΄ Βουλγαρικό κράτος γνώρισε την μεγαλύτερή του ακμή στα χρόνια της βασιλείας του Συμεών (893-927), δευτερότοκου γιου του Βόρι. Τα κυριότερα χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου είναι: η διαρκής αντιπαράθεση με το Βυζάντιο και η εδαφική επέκταση της Βουλγαρίας, κυρίως στα δυτικά Βαλκάνια· η άνθιση του εμπορίου· η μεγάλη πνευματική και πολιτιστική ανάπτυξη της χώρας· η ολοκλήρωση της διαδικασίας εκχριστιανισμού και η δημιουργία Βουλγαρικού Πατριαρχείου· η μεταφορά της πρωτεύουσας στην Πρεσλάβα· η εμφάνιση και ταχύτατη διάδοση της αίρεσης του Βογομιλισμού.

Ο Συμεών είχε σπουδάσει στην Κωνσταντινούπολη και για όλη του τη ζωή παρέμεινε γοητευμένος από το βυζαντινό πολιτισμό. Είχε εμποτιστεί από τη βυζαντινή ιδεολογία, από την υπεροχή της αυτοκρατορικής εξουσίας και την ιδέα της μίας οικουμενικής αυτοκρατορίας. Στόχος του, σύμφωνα με αρκετούς μελετητές, δεν ήταν να καταστρέψει ή να υποτάξει το Βυζάντιο, αλλά να γίνει κύριος μιας διευρυμένης αυτοκρατορίας που θα περιελάμβανε (ως ισότιμο μέλος της) τη Βουλγαρία.⁵² Για να το πετύχει αυτό θα έπρεπε να ανέλθει στον αυτοκρατορικό θρόνο στην Κωνσταντινούπολη. Ως εκ τούτου, η σύγκρουση με το Βυζάντιο ήταν αναπόφευκτη. Αφορμή για τον πρώτο πόλεμο έδωσε η απόφαση της βυζαντινής κυβέρνησης να μεταφέρει το κέντρο των εμπορικών συναλλαγών με τη Βουλγαρία από τη Βασιλεύουσα στη Θεσσαλονίκη. Το 894 ο Συμεών εισέβαλε στη Θράκη, την οποία και λεηλάτησε. Για τη καταστολή της Βουλγαρικής επίθεσης, ο αυτοκράτορας Λέοντας ΣΤ΄ ζήτησε τη συνδρομή των Ούγγρων, που εκείνη την περίοδο ήταν εγκατεστημένοι στη στεπώδη περιοχή βόρεια του Δέλτα του Δούναβη. Η βυζαντινή διπλωματία πέτυχε μόνο βραχυπρόθεσμα, καθώς ο Συμεών έπεισε τους Πετσενέγκους (έναν ακόμα τουρκόφωνο νομαδικό λαό) να επιτεθούν στους Ούγγρους, ενώ ο ίδιος εκστράτευσε και πάλι εναντίον της Θράκης.⁵³ Μετά την ήττα των Βυζαντινών στο Βουλγαρόφυγο (896), ο Λέοντας ΣΤ΄ φαίνεται πως ανέλαβε την υποχρέωση να πληρώνει στους Βούλγαρους ετήσια επιχορήγηση.⁵⁴

⁵¹ RAŠEV – DIMITROV, *Pliska*, σ. 25–26, 73· ΟΥՇΑΡΟΒ – ΔΟΝΤΣΕΒΑ, «Monumentalnite», 91–106.

⁵² OBOLENSKY, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*, σσ. 178–180, 194–195.

⁵³ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, τ. Β΄, σσ. 317–323· ΖΛΑΤΑΡΣΚΙ, *Istorija*, τ. 1/2, σσ. 280–350. Λόγω της εισβολής των Πετσενέγκων, οι Ούγγροι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα εδάφη τους στις Ουκρανικές στέπες για να μετακινηθούν δυτικά. Αφού διέσχισαν τα Καρπάθια, εισήλθαν το 896 στην Παννονική πεδιάδα, όπου ίδρυσαν το Ουγγρικό βασίλειο.

⁵⁴ STEPHENSON, *Balkan frontier*, σ. 21.

Δεκαεπτά χρόνια αργότερα, το καλοκαίρι του 913, ο Συμεών εμφανίστηκε με ισχυρότατο στρατό μπροστά στα τείχη της Κωνσταντινούπολης. Στις διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν με τον πατριάρχη Νικόλαο Α΄ Μυστικό (το περιεχόμενο των οποίων είναι μερικώς γνωστό από τις επιστολές του τελευταίου προς το βούλγαρο ηγεμόνα) η βυζαντινή πλευρά αναγκάστηκε να δεχτεί την πρόταση συνοικεσίου μεταξύ μίας κόρης του Συμεών και του ανήλικου αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ΄.⁵⁵ Σύμφωνα με τις πηγές που περιγράφουν αυτά τα γεγονότα, ο Νικόλαος Μυστικός συνάντησε το Συμεών στο Έβδομο και επέθεσε στην κεφαλή του επιρριπτάριο – χειρονομία που από ορισμένους ιστορικούς ερμηνεύθηκε ως αυτοκρατορική στέψη.⁵⁶ Ωστόσο, ένα χρόνο αργότερα η κυβέρνηση της Ζωής (της μητέρας του νεαρού αυτοκράτορα), που στο μεταξύ είχε πάρει στα χέρια της τον έλεγχο της κυβέρνησης αντιβασιλείας, αποκήρυξε τις υποχρεώσεις της απέναντι στο βούλγαρο ηγεμόνα. Ο Συμεών αντέδρασε με επιθέσεις στη Θράκη και την προσωρινή κατάληψη της Αδριανούπολης. Τα επόμενα χρόνια οι δυνάμεις του λεηλάτησαν την περιοχή του Δυρραχίου, νίκησαν τα βυζαντινά στρατεύματα στην Αγχίαλο και στους Κατασύρτες (917), εκστράτευσαν εναντίον της κεντρικής Ελλάδας φτάνοντας μέχρι το Κορινθιακό Κόλπο, και πέρασαν στη μικρασιατική ακτή χτυπώντας τη Λάμψακο.⁵⁷ Οι βουλγαρικές επιθέσεις συνεχίστηκαν και μετά την ανάληψη της εξουσίας από τον ναύαρχο Ρωμανό Λεκαπηνό (και τον γάμο της κόρης του με το Κωνσταντίνο Ζ΄ το 919), με αποκορύφωμα τη δεύτερη εκστρατεία κατά της Κωνσταντινούπολης (Σεπτέμβριος 924). Παρά το γεγονός ότι οι προσπάθειες του Συμεών έμειναν και πάλι άκαρπες, ο βούλγαρος ηγεμόνας προχώρησε στην αυτοανακήρυξη του σε «βασιλιά Βουλγάρων και Ρωμαίων», ενώ προς το τέλος της ζωής του απέσπασε τη Βουλγαρική Εκκλησία από το Οικουμενικό Πατριαρχείο.⁵⁸ Μέχρι το θάνατό του το 927 η Βουλγαρία ήταν χωρίς αμφιβολία η ισχυρότερη βαλκανική δύναμη, με τα σύνορά της να εκτείνονται ως τις ακτές της Αδριατικής, το Σαίο και τη βόρεια Θράκη.

⁵⁵ Νικόλαος Μυστικός, *Επιστολαί*, αρ. 16.

⁵⁶ Συνεχιστές Θεοφάνους, σσ. 385³⁻²⁴. ΚΥΡΙΑΚΗΣ, *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, σσ. 137–145· LOUD, «Re-examination», 109–120· ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *Η συνάντηση*, σ. 63 κ. εξ.

⁵⁷ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Βαλκανικοί λαοί*, σσ. 162–163· FINE, *Early medieval Balkans*, σσ. 149–151.

⁵⁸ ΚΥΡΙΑΚΗΣ, *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, σσ. 147–159· BOŽILOV – GJUZELEV, *Istorija*, σσ. 257–260. Ορισμένοι μελετητές, ωστόσο, τοποθετούν την ανακήρυξη της Βουλγαρικής Εκκλησίας σε Πατριαρχείο μεταξύ των ετών 927–944· βλ. ΓΟΝΗΣ, *Ιστορία Ορθοδόξων Εκκλησιών*, σσ. 38–42.

Η προσάρτηση αυτών των εδαφών είχε ως συνέπεια την ανάπτυξη του εμπορίου στη βαλκανική ενδοχώρα, ιδιαίτερα κατά μήκος του Μέσου Δούναβη. Αδιάψευστος μάρτυρας του πλούτου που συσσωρεύτηκε το πρώτο μισό του 10ου αιώνα στη Βουλγαρία είναι το μεγαλεπήβολο οικοδομικό πρόγραμμα που τέθηκε σε εφαρμογή στην Πρεσλάβα με πρωτοβουλία του Συμεών. Όπως και η Πλίσκα, η νέα πρωτεύουσα χωριζόταν σε δύο τμήματα, την «Εξω» και την «Εσω πόλη». Στη «Εσω πόλη», που ήταν χτισμένη σε ύψωμα, δέσποζε το ανακτορικό συγκρότημα που αποτελούνταν από δύο μνημειώδη κτίρια, το «μεγάλο» και το «δυτικό» παλάτι. Σε μικρή απόσταση βρισκόταν το πατριαρχικό μέγαρο, ο καθεδρικός ναός (διαστάσεων 21 x 40 μέτρων) και μία σειρά από κτίρια που προορίζονταν για διοικητική χρήση.⁵⁹ Το σύνολο περιβαλλόταν από οχυρωματικό τείχος (ύψους 12-14 μέτρων) που κάλυπτε έκταση 0,25 τ.χλμ. Ισχυρές πέτρινες οχυρώσεις προστάτευαν και την «Εξω πόλη», η οποία χωριζόταν σε τρεις τομείς. Στο βόρειο τομέα, το μεγαλύτερο από τους τρεις (τον οποίο χώριζε από τους άλλους δύο ο ποταμός Rumska που διέσχιζε την «Εξω πόλη»), ανακαλύφθηκαν εκτεταμένα κατάλοιπα βιοτεχνικών εγκαταστάσεων (εργαστήρια αγγειοπλαστικής, σιδηρουργίας, χρυσοχοΐας, κ.α.), ενώ στο νότιο συγκεντρώνονταν οι εμπορικές δραστηριότητες των κατοίκων της πρωτεύουσας. Στο εσωτερικό των 18 εμπορικών καταστημάτων της κεντρικής αγοράς εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός αμφορέων που προορίζονταν για τη μεταφορά κρασιού και ελαιολάδου, πιθανότατα από και προς την Κωνσταντινούπολη.⁶⁰ Οι στενές εμπορικές σχέσεις με την αυτοκρατορία επιβεβαιώνονται από την ανακάλυψη, σε διάφορα σημεία της πόλης, εισαγόμενων ειδών πολυτελείας (κεραμικά, είδη μικροτεχνίας, κοσμήματα), καθώς και περίπου 180 βυζαντινών νομισμάτων της περιόδου 886-971.⁶¹ Στο νότιο τομέα οικοδομήθηκε στις αρχές ή τα μέσα του 10ου αιώνα και η λεγόμενη «Στρογγυλή εκκλησία», μία δωδεκάπλευρη ροτόντα διαμέτρου 10 μέτρων με περίτεχνη μωσαϊκή και κεραμική διακόσμηση, όπου οι αρχαιολογικές έρευνες έφεραν στο φως μεγάλο αριθμό γλαγολιτικών επιγραφών.⁶² Ο τρίτος τομέας βρισκόταν στο ανατολικό τμήμα της «Εξω πόλης». Εκεί βρίσκονταν οι οικείες των αριστοκρατών (η κάθε μία διέθετε αποθηκευτικούς χώρους, βιοτεχνικές εγκαταστάσεις και μικρή εκκλησία), φεουδαλικές ιδιοκτησίες και αρκετά μοναστηριακά συγκροτήματα. Σε αυτά υπήρχαν

⁵⁹ VAKLINOV, *Formirane*, σσ. 180–202· OVČAROV – ALADŽOV – OVČAROV, *Golemijat tsarski dvorets*.

⁶⁰ JORDANOV, «Πρεσλάβα», σσ. 428–429.

⁶¹ JORDANOV, «Πρεσλάβα», σ. 433.

⁶² MIJATEV, *Krăglata tsărkva*. Για τις επιγραφές βλ. αναλυτικότερα MEDINTSEVA – ΡΟΡΟΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΒ, *Nadpisi*.

εργαστήρια που ειδικεύονταν στην παραγωγή γυαλιού, κεραμικών με γραπτή διακόσμηση (φτιαγμένα από λευκή άργιλο), ψηφιδωτών εικόνων και μωσαϊκών δαπέδων. Τα συγκεκριμένα εργαστήρια εξυπηρετούσαν κυρίως τις καθημερινές ανάγκες των κατοίκων της Πρεσλάβας.⁶³

Παρόμοια μοναστηριακά συγκροτήματα οικοδομήθηκαν το 10ο αιώνα σε μικρή απόσταση από την πρωτεύουσα (Patleina, Tuzlaläka, Nadarevo), αλλά και σε άλλες περιοχές του Βουλγαρικού κράτους (Murfatlar, Ravna, Άγιος Γερμανός Πρέσπας κ.α.).⁶⁴ Ορισμένα από αυτά ήταν βασιλικά καθιδρύματα, άλλα όμως, ιδιαίτερα στην περιφέρεια, ιδρύθηκαν από μέλη της αναδυόμενης γαιοκτητικής αριστοκρατίας, η οποία συγχρόνως ανέλαβε τη δημιουργία ενός εκτεταμένου δικτύου οχυρωμένων οικισμών σε όλη την χώρα (Tsar Asen, Huma, Skala, Durankulak).⁶⁵ Κοινό χαρακτηριστικό αυτών των οικισμών της υπαίθρου ήταν αφενός ο αγροτικός τους (και όχι στρατιωτικός) χαρακτήρας και αφετέρου η οικονομική ευμάρεια – αποτέλεσμα των εμπορικών επαφών με την Πρεσλάβα αλλά και τη Βυζαντινή αυτοκρατορία.

Παράλληλα με την οικονομική ανάπτυξη, την περίοδο διακυβέρνησης του Συμεών συντελέστηκε τεράστια πολιτιστική πρόοδος στη Βουλγαρία. Ήδη από το 885/6 ζούσαν και εργάζονταν για τη διάδοση του χριστιανισμού στη χώρα οι μαθητές του Κύριλλου και του Μεθοδίου, πρωτίστως οι Κλήμης και Ναούμ, οι οποίοι έθεσαν τις βάσεις της παλαιοβουλγαρικής και γενικότερα της σλαβικής φιλολογίας. Ο Βόρις έστειλε τον Κλήμη στο δυτικό τμήμα του κράτους (επαρχία Κουτμιτζίνιτζας), αρχικά στη Διάβολη (Devol) και αργότερα στην Αχρίδα.⁶⁶ Η σχολή που ίδρυσε εκεί συνδέθηκε στενά με την κυριλλο-μεθοδιανή κληρονομία και κυρίως τη χρήση της γλαγολιτικής γλώσσας. Ο ίδιος ο Κλήμης μετέφρασε ομιλίες και κηρύγματα για γιορτές της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, πανηγυρικούς λόγους, διδαχές, ύμνους και προσευχές.⁶⁷ Εξίσου σημαντική λογοτεχνική δραστηριότητα αναπτύχθηκε στην Πρεσλάβα, όπου υπό την καθοδήγηση του Ναούμ οργανώθηκε ένα ακόμα κέντρο, που γρήγορα απέκτησε μεγάλη φήμη. Η σχολή της Πρεσλάβας χαρακτηρίζεται τόσο από τη βαθμιαία χαλάρωση της κυριλλο-μεθοδιανής παράδοσης, όσο και από την όλο

⁶³ JORDANOV, «Πρεσλάβα», σσ. 429–430· TOTEV, «L'atelier de ceramique», 65–80.

⁶⁴ TOTEV, *Manastirät v Tuzlaläka*· KOSTOVA, «Bulgarian monasteries», 190–202· CURTA, *Southeastern Europe*, σσ. 222–223· BARNEA, «Basarabi en Dobrudja», 187–208.

⁶⁵ RABOVJANOV, *Izvänstoličnite*, σσ. 122–127.

⁶⁶ ILIEV, «Long life», 81–106· OBOLENSKY, *Προσωπογραφίες*, σσ. 13–52.

⁶⁷ AVENARIUS, *Βυζαντινός πολιτισμός*, σσ. 263–270.

και πιο έντονη επίδραση του βυζαντινού πολιτισμού.⁶⁸ Στα χρόνια του Συμεών εγκαινιάστηκε ένα φιλόδοξο μεταφραστικό πρόγραμμα, στόχος του οποίου ήταν να προσφέρει στην βουλγαρική κοινωνία τα βασικά λογοτεχνικά έργα που ήταν απαραίτητα για την διαμόρφωση ενός πολιτισμού ισάξιου με το Βυζαντινό. Ο Κωνσταντίνος Πρεσλάβας και ο Ιωάννης Έξαρχος, οι δύο σημαντικότεροι εκπρόσωποι αυτής της σχολής, μετέφρασαν μεγάλο αριθμό βυζαντινών κειμένων, κυρίως λειτουργικού και θρησκευτικού χαρακτήρα, συνέθεσαν όμως και πρωτότυπα έργα, όπως την *Αλφαβητική Προσευχή* και τον *Εγκωμιαστικό Λόγο για τον τσάρο Συμεών*, τα οποία ήταν προσαρμοσμένα στις ανάγκες μιας κοινωνίας – αυτής της πρωτεύουσας – που αναπτυσσόταν πολιτιστικά με ταχύτατους ρυθμούς.⁶⁹ Όπως σωστά έχει παρατηρηθεί, ο φιλολογικός πλούτος που συσσωρεύτηκε στη διάρκεια του λεγόμενου «πρώτου χρυσού αιώνα της βουλγαρικής γραμματείας» τροφοδότησε αργότερα την πνευματική και θρησκευτική ζωή μεγάλου μέρους του σλαβικού κόσμου.⁷⁰ Τη ίδια περίπου περίοδο τοποθετείται και η δημιουργία μίας νέας γραφής, της Κυριλλικής, η οποία προήλθε από την ελληνική κεφαλαιογράμματα. Τα πρώτα γνωστά μνημεία της Κυριλλικής (μία δίγλωσση επιγραφή σε πήλινη κανάτα και μία ακόμη στην επιτύμβια πλάκα ενός υψηλόβαθμου αξιωματούχου με το όνομα Mostiĉ) χρονολογούνται με ασφάλεια στο πρώτο μισό του 10ου αιώνα.⁷¹

Η ενίσχυση της αριστοκρατίας της γαιοκτησίας, σε συνδυασμό με τους συνεχείς πολέμους, είχαν ως αποτέλεσμα τη ραγδαία επιδείνωση της θέσης των χωρικών. Οι συνθήκες που διαμορφώθηκαν αυτή την περίοδο στη βουλγαρική ύπαιθρο εξέθρεψαν το κίνημα του Βογομιλισμού, το οποίο εμφανίστηκε ως αίρεση, αλλά προοδευτικά έλαβε και ευρύτερες κοινωνικές διαστάσεις. Ο Βογομιλισμός επηρεάστηκε από παλιότερες αιρετικές διδασκαλίες, ιδιαίτερα τον Παυλικανισμό, και είχε ως βασικό χαρακτηριστικό την αντίθεση σε κάθε μορφή εξουσίας και ιεραρχίας. Οι οπαδοί του ήταν δυϊστές, πίστευαν δηλαδή στην ύπαρξη δύο αρχών, του καλού και του κακού, του Θεού και του Διαβόλου, του πνεύματος και της ύλης. Απέρριπταν την Παλαιά Διαθήκη, αρνούσαν την ενσάρκωση του Χριστού και τάσσονταν κατά ορισμένων

⁶⁸ Για το Ναούμ και τη σχολή της Πρεσλάβας βλ. αναλυτικότερα IVANOV, *Bългарski starini*, σσ. 306–307 (*πρώτος Βίος*), 312–313 (*δεύτερος Βίος*)· AVENARIUS, *Βυζαντινός πολιτισμός*, σ. 276.

⁶⁹ BOLENSKY, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*, σσ. 177–179, 541· AVENARIUS, *Βυζαντινός πολιτισμός*, σσ. 276–284. Για την *Αλφαβητική Προσευχή* του Κωνσταντίνου Πρεσλάβας βλ. KUEV, *Azbuĉnata molitva*, σσ. 170–174· Ο ΙΔΙΟΣ, «Pohvalata na tsar Simeon», 3–23, για τον *Εγκωμιαστικό Λόγο* του Ιωάννη Έξαρχου. Γενικά για το έργο των δύο συγγραφέων, βλ. GEORGIEV, *Raztsvetĭt*, σσ. 161–201, 202–290.

⁷⁰ BOLENSKY, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*, σσ. 177–178.

⁷¹ ONČAROV, «Cyrillic inscription», 71–75· POPKONSTANTINOV – KRONSTEINER, *Starobългарski nadpisi*, τ. 1, σ. 185.

μυστηρίων (βάπτισμα, θεία κοινωνία, γάμο) καθώς και της λατρείας των εικόνων. Παράλληλα, καταδίκαιζαν τη συσσώρευση πλούτου και υλικών αγαθών, κηρύσσοντας μία καθαρά πνευματική και ασκητική ζωή.⁷² Ήταν ένα κίνημα που όχι μόνο απέρριπτε τα βασικά δόγματα της Ορθόδοξης Εκκλησίας, αλλά παρακινώντας τους οπαδούς του να ξεσηκωθούν εναντίον της άρχουσας τάξης, ουσιαστικά απειλούσε την πολιτική και κοινωνική συνοχή της Βουλγαρίας. Παρά την έντονη αντίδραση του Κράτους και της Εκκλησίας (η οποία εκφράστηκε κυρίως μέσω του συγγραφικού έργου του πρεσβυτέρου Κοσμά), ήδη από την εποχή του Πέτρου, διαδόχου του Συμεών, ο Βογομιλισμός είχε αυξήσει σημαντικά την επιρροή του, την οποία και διατήρησε μέχρι την εποχή της Οθωμανικής κατάκτησης.⁷³

Ο Πέτρος (927-966) υπήρξε ένας φιλειρηνικός ηγεμόνας. Εξομάλυνε τις σχέσεις της χώρας του με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία (μάλιστα παντρεύτηκε την Μαρία Λακαπηνή, εγγονή του Ρωμανού Α΄, εξασφαλίζοντας από τον τελευταίο την καταβολή ετήσιας χορηγίας και την αναγνώριση του τίτλου του «βασιλέως των Βουλγάρων»)⁷⁴, γεγονός που τού επέτρεψε να στρέψει την προσοχή του στα βόρεια και δυτικά σύνορα, τα οποία απειλούσαν οι επιδρομές των Ούγγρων, Πετσενέγκων και Σέρβων. Σε γενικές γραμμές – και παρά τα όσα έχουν κατά καιρούς υποστηριχθεί – αυτή την περίοδο η Βουλγαρία συνέχισε να γνωρίζει μεγάλη οικονομική ανάπτυξη.⁷⁵ Ωστόσο, ο θάνατος της Μαρίας Λακαπηνής (963) σηματοδότησε την αλλαγή της στάσης του Βυζαντίου απέναντι στο βόρειο γείτονά του. Το 966 ο Νικηφόρος Φωκάς (963-969) αρνήθηκε να καταβάλει τη συμφωνημένη χορηγία και εκστράτευσε κατά της βουλγαρικής μεθορίου στη Θράκη, ενώ παράλληλα προσπάθησε να πείσει (έναντι χρηματικής αμοιβής) τον ηγεμόνα των Ρως Σβιατισλάβο να επιτεθεί από το βορρά.⁷⁶ Πράγματι, το καλοκαίρι του 968 ο Σβιατοσλάβος εισέβαλε στην Βουλγαρία και έθεσε υπό τον έλεγχο του την περιοχή γύρω από το Δέλτα του Δούναβη. Σύμφωνα μάλιστα με τη *Διήγηση των Περρασμένων*

⁷² OBOLENSKY, *The Bogomils*. ΓΟΝΗΣ, *Ιστορία Ορθόδοξων Εκκλησιών*, σσ. 42–46. Βλ. επίσης ANGELOV, *Bogomilstvoto v Bǎlgaria*.

⁷³ Βλ. AVENARIUS, *Βυζαντινός πολιτισμός*, σσ. 289–297. Για τα απόκρυφα κείμενα που διαδόθηκαν στην Βουλγαρία από τους Βογομίλους βλ. IVANOV, *Bogomilski knigi*. Σχετικά με τον Κοσμά, βλ. BEGUNOV, *Kosma Presbyter*.

⁷⁴ Συνεχιστές Θεοφάνους, σσ. 412¹¹–415⁹. Στα μολυβδόβουλα της εποχής, το βασιλικό ζεύγος εικονίζεται κρατώντας έναν μακρύ σταυρό. Ορισμένες φορές, το χέρι της Μαρίας βρίσκεται πιο ψηλά από αυτό του Πέτρου, κάτι που ενδεχομένως υποδεικνύει την ανώτερη ιεραρχικά θέση της: GERASIMOV, «Olovni pečati», 359–364.

⁷⁵ STEPHENSON, *Balkan frontier*, σσ. 24–25. CURTA, *Southeastern Europe*, σσ. 228–229, για την ευημερία της χώρας αυτήν την περίοδο. Για την αντίθετη άποψη βλ. ΚΑΤΣΟΒΣΚΑ-ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗ, *Σλάβοι*, σ. 299.

⁷⁶ Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, σσ. 61¹²–62¹¹. Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριών*, σ. 277^{27–31}.

Χρόνων (ή *Χρονικό του Νέστορα*), ο Ρώσος ηγεμόνας, που εγκαταστάθηκε στο Περεγιάσλαβετς (Μικρή Πρεσλάβα), σκόπευε να παραμείνει μόνιμα στη Βουλγαρία και να μεταφέρει εκεί την πρωτεύουσα του κράτους του.⁷⁷ Τον επόμενο χρόνο κατέλαβε τη Μεγάλη Πρεσλάβα και τη Φιλιπούπολη, αναγκάζοντας το νέο αυτοκράτορα Ιωάννη Τσιμισκή (969-976) να εκστρατεύσει εναντίον του. Τον Απρίλιο του 971 η βουλγαρική πρωτεύουσα καταλήφθηκε από τις βυζαντινές δυνάμεις, οι οποίες στη συνέχεια πολιορκήσαν το Δορόστολον (Δρίστρα) στο Δούναβη, όπου είχε οχυρωθεί ο Σβιατοσλάβος. Μετά από τρεις μήνες σκληρών μαχών, ο Ρώσος ηγεμόνας συμφώνησε να εγκαταλείψει τη Βουλγαρία. Το μεγαλύτερο τμήμα της χώρας ενσωματώθηκε στη Βυζαντινή αυτοκρατορία, ενώ κατά τη διάρκεια συμβολικής τελετής στην Κωνσταντινούπολη ο διάδοχος του Πέτρου Βόρις Β΄ απεκδύθηκε από τις βασιλικές εξουσίες του και υποβαθμίστηκε σε απλό τιτλούχο (*μάγιστρος*).⁷⁸

Τα προσαρτημένα βουλγαρικά εδάφη διαιρέθηκαν σε τουλάχιστον τέσσερα *θέματα* (επαρχιακές διοικητικές μονάδες): το *θέμα* «Θράκης και Ιωαννουπόλεως» με πρωτεύουσα την Ιωαννούπολη (το νέο όνομα της Πρεσλάβας), το *θέμα* «Βερόης» στην κεντρική Βουλγαρία, αυτό της «Δρίστρας» στο Δούναβη και τη «Μεσοποταμία της Δύσεως» στη βόρεια Δοβρουτσά.⁷⁹ Στο δυτικό τμήμα της χώρας η βυζαντινή εξουσία ήταν πολύ πιο επισφαλής. Γύρω στο 976, αν όχι νωρίτερα, ξεκίνησε μεγάλη εξέγερση με επικεφαλής τους τέσσερις γιους του *κόμητα* Νικολάου, διοικητή της περιοχής της Μακεδονίας. Στην πορεία η εξουσία περιήλθε στο Σαμουήλ, το νεότερο από τους «Κομητόπουλους», ο οποίος αφού απέκτησε τον έλεγχο της δυτικής Μακεδονίας και της νότιας Αλβανίας, δημιούργησε νέο κράτος με κέντρο την περιοχή της λίμνης Πρέσπα και αργότερα την Αχρίδα. Στα εδάφη αυτά προστέθηκαν η Θεσσαλία (986), κάποιες πόλεις της κεντρικής και ανατολικής Μακεδονίας (Σέρρες, Βέροια κ.α.), οι σερβικές περιοχές της Ρασκίας και Διόκλειας και οι ακτές

⁷⁷ *Χρονικό του Νέστορα* [LIHAČEV], σ. 48. Για τη Μικρή Πρεσλάβα, που ταυτίζεται με το σημερινό Nufaru βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, «Presthlavitz», 1–9. Στην πόλη έχουν ανακαλυφθεί πάνω 700 βυζαντινά νομίσματα της περιόδου 969-1092.

⁷⁸ Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριῶν*, σσ. 277³²⁻³⁷, 288¹⁴–291⁹⁹, 294¹–303⁴⁷, 304⁷⁴–310⁷³. Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, σσ. 108⁷ κ. εξ., 130¹⁴ κ. εξ., 138⁵ κ. εξ., 143¹–153⁹. Βλ. ακόμα ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, τ. Β΄, σσ. 421–424· STEPHENSON, *Balkan frontier*, σσ. 49–55· ΒΟΖΙΛΟΒ – ΓΙΟΥΖΕΛΕΒ, *Istoriija*, σσ. 289–300. Για τις μάχες στο Δορόστολον, βλ. HALDON, *Πόλεμοι*, σσ. 161–172.

⁷⁹ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Listes*, σσ. 263–269· Ο ΙΔΙΟΣ, «Première occupation», σσ. 581–589· βλ. ακόμα ΤΑΡΚΟΒΑ-ΖΑΙΜΟΒΑ, *Dolna Dunav*.

τις Αδριατικής, από το Δυρράχιο έως τη Ζάρα (από το 997).⁸⁰ Επιπλέον, ο Σαμουήλ αυτοανακηρύχθηκε τσάρος (997) και παλινόρθωσε το Βουλγαρικό Πατριαρχείο (το οποίο είχε καταργήσει ο Ιωάννης Τσιμισκής).⁸¹ Η έδρα του προκαθήμενου της Βουλγαρικής Εκκλησίας βρισκόταν στην Αχρίδα, ενώ η σημερινή νησίδα του Αγίου Αχιλλείου, η οποία εκείνη την εποχή συνδεόταν με τη βόρεια όχθη της Μικρής Πρέσπας, παρέμεινε το δεύτερο σε σημασία εκκλησιαστικό και διοικητικό κέντρο του κράτους. Γύρω στο 986 κτίστηκε εκεί τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική (μέγιστ. εσωτ. διαστάσεων 22 x 44,70 μ.) με σκοπό να στεγάσει το σκήνωμα του Αγίου Αχιλλείου, επισκόπου Λαρίσης, το οποίο είχαν μεταφέρει στην Πρέσπα τα βουλγαρικά στρατεύματα μετά την κατάληψη της θεσσαλικής πόλης.⁸² Λίγο αργότερα, ο Σαμουήλ μετέφερε το σκήνωμα του Αγίου Τρύφωνα από το Κότορ της Αδριατικής στην Αχρίδα, όπου την ίδια περίοδο οικοδομήθηκε η βασιλική της Αγίας Σοφίας. Σύμφωνα με αρκετούς ερευνητές, τόσο οι ναοί της Αγίας Σοφίας και του Αγίου Αχιλλείου, όσο και εκείνος των Δεκαπέντε Μαρτύρων της Τιβεριούπολης στη Στρώμνιτσα ακολουθούν έναν χαρακτηριστικό αρχιτεκτονικό τύπο της Βουλγαρίας του 10ου αιώνα, ο οποίος αντανακλά παλαιοβυζαντινά πρότυπα.⁸³

Η βυζαντινή αντεπίθεση ξεκίνησε το 986, ωστόσο μόνο από το 1001 ο Βασίλειος Β΄ μπόρεσε να συγκεντρώσει όλη την δραστηριότητα και τις στρατιωτικές του δυνάμεις στην αντιμετώπιση του βουλγαρικού κινδύνου.⁸⁴ Βασική επιδίωξη του αυτοκράτορα ήταν η συστηματική εκπόρθηση των οχυρών εκείνων μέσω των οποίων ο Σαμουήλ ήλεγχε στρατιωτικά και διοικητικά το κράτος του, ιδιαίτερα στις ορεινές περιοχές της Μακεδονίας και στην πεδιάδα μεταξύ του Αίμου και του Δούναβη. Αρχικά ανακατέλαβε τη Σερδική, την Πλίσκα, τη Δρίστρα, τη Μεγάλη και Μικρή Πρεσλάβα, την Έδεσσα (Βοδενά) και τα Σέρβια (1001) και αργότερα το Βιδίνιο (1002), τη Βέροια και τα Σκόπια (1003).⁸⁵ Όπως μαρτυρούν σφραγιστικά κατάλοιπα, σε αυτά τα οχυρωμένα κέντρα τοποθετήθηκαν νέοι διοικητές, ορισμένοι εκ των οποίων ήταν Βούλγαροι, ενώ η παρουσία στρατιωτικών μονάδων (κυρίως σε φρούρια κατά μήκος του Δούναβη) πιστοποιείται από την ανεύρεση βυζαντινών νομισμάτων

⁸⁰ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, τ. Β΄, σσ. 433–436, 437–439. Για τους «Κομητόπουλους» και τη δημιουργία του κράτους του Σαμουήλ βλ. αναλυτικότερα FINE, *Early medieval Balkans*, σσ. 188–197.

⁸¹ ΓΟΝΗΣ, *Ιστορία Ορθόδοξων Εκκλησιών*, σ. 48 κ. εξ.

⁸² Σκυλίτζης, *Σύνομις ιστοριῶν*, σσ. 330⁹⁵ κ. εξ· ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Βασιλική*, σ. 21 κ. εξ.

⁸³ Βλ. ενδεικτικά CURTA, *Southeastern Europe*, σσ. 242–243.

⁸⁴ Για τους εμφύλιους πολέμους των ετών 976–989 βλ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, τ. Β΄, σσ. 43–433, 440–442.

⁸⁵ Σκυλίτζης, *Σύνομις ιστοριῶν*, σσ. 343⁷⁹–345²⁶, 346^{44–66}. STEPHENSON, *Balkan frontier*, σσ. 58–65.

αυτής της περιόδου.⁸⁶ Η κατάσταση φαίνεται πως παρέμεινε στάσιμη για τα επόμενα δέκα χρόνια, καθώς το μοναδικό γεγονός που περιγράφει ο Ιωάννης Σκυλίτζης, η βασική πηγή για τη βυζαντινο-βουλγαρική αντιπαράθεση, ήταν η μάχη στο πέρασμα Κλείδιον, κοντά στις Σέρρες, τον Ιούλιο του 1014. Εκεί οι δυνάμεις του Βασιλείου Β΄ νίκησαν κατά κράτος τους Βούλγαρους, αν και η νεότερη έρευνα δέχεται την άποψη πως η συγκεκριμένη μάχη δεν ήταν τόσο καθοριστική για την έκβαση του πολέμου.⁸⁷ Σύμφωνα με το Σκυλίτζη, μετά τη νίκη του ο αυτοκράτορας τύφλωσε 15,000 χιλιάδες αιχμαλώτους, αφήνοντας ανά εκατό άνδρες έναν μονόφθαλμο ως οδηγό – ισχυρισμός που δύσκολα μπορεί να γίνει δεκτός.⁸⁸ Εκείνο που δεν χωράει αμφισβήτηση είναι πως ο αιφνίδιος θάνατος του Σαμουήλ λίγους μήνες αργότερα (Οκτώβριος 1014) σηματοδότησε την απαρχή της κατάρρευσης της βουλγαρικής αντίστασης.⁸⁹ Ο νέος ηγεμόνας Γαβριήλ Ραδόμιρος (Radomir) δολοφονήθηκε από τον εξάδελφό του Ιβάν Βλαδισλάβο, ο οποίος αφού αυτοανακηρύχθηκε «τσάρος των Βουλγάρων» (1015), συνέχισε τον αγώνα κατά των Βυζαντινών με κέντρο τη Βίτολα (Μοναστήρι).⁹⁰ Ωστόσο, με την παράδοση των Σερρών, των Σκοπίων, του Pernik και άλλων τριάντα μικρότερων οχυρών το 1018 επήλθε και το οριστικό τέλος του Α΄ Βουλγαρικού κράτους.⁹¹

Όπως και μετά την πρώτη κατάκτηση από τον Ιωάννη Τζιμισκή, οι βουλγαρικές περιοχές ενσωματώθηκαν στη διοικητική δομή της αυτοκρατορίας με την δημιουργία δύο *θεμάτων*, το «Παρίστριον» μεταξύ του Δούναβη και του Αίμου με έδρα τη Δρίστρα και το θέμα «Βουλγαρίας» στο δυτικό τμήμα της χώρας, με κέντρο τα

⁸⁶ Για κάποιους από τους διοικητές στις κατακτημένες περιοχές βλ. JORDANOV, *Pečatite*, σσ. 127–128, 146–149, 153–154· Ο ΙΔΙΟΣ, «Neizdadeni», αρ. 10, 16. Για τα νομισματικά ευρήματα σε οχυρά κατά μήκος του Δούναβη βλ. ενδεικτικά ΡΟΡΟΝΙČ, «Catalogue des monnaies», σσ. 189–193· JANKOVIĆ, *Srednjovekovno naselje*, σσ. 21–23, 41–42, 75–78.

⁸⁷ Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριών*, σσ. 348⁹–349³⁹. STEPHENSON, *Balkan frontier*, σσ. 71–74· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, τ. Β΄, σσ. 459–460.

⁸⁸ Για μία επισκόπηση του θέματος βλ. STEPHENSON, *Basil*, σσ. 4–6, 81 κ. εξ., όπου και η βιβλιογραφία.

⁸⁹ Το 1966 οι ανασκαφές στο νότιο κλίτος του ναού του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα έφεραν στο φως τέσσερις τάφους. Ο σκελετός που βρέθηκε σε έναν από αυτούς ήταν καλυμμένος με πορφυρά σινδόνη, ενώ στο ύψος της λεκάνης είχε διασωθεί μεταξωτό χρυσοϋφαντο κομμάτι υφάσματος, με απεικονίσεις αετών μέσα σε κύκλους διακοσμημένους με φυτικά μοτίβα. Η χρονολόγηση των ευρημάτων στο 10ο αιώνα οδήγησαν τους ανασκαφείς του χώρου στη διατύπωση της άποψης ότι ο τάφος ανήκε στον Σαμουήλ· βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Βασιλική*, σσ. 148–165.

⁹⁰ Ο τίτλος του Ιβάν απαντάται στη κτητορική επιγραφή του κάστρου που ανήγειρε ο ίδιος στη Βίτολα το 1014-15· ΖΑΜΟΝ, *Bitolski nadpis*, σσ. 33–34, 155. Σημαντικές πληροφορίες για τη τελευταία φάση του πολέμου παρέχει το μεταγενέστερο (τέλη 13ου - αρχές 14ου αιώνα) χρονικό ενός ανώνυμου ιερέα από την Διόκλεια (στο σημ. Μαυροβούνιο)· βλ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Χρονικό*, σσ. 129–134.

⁹¹ Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριών*, σ. 357⁶³ κ. εξ.· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, τ. Β΄, σσ. 465–468.

Σκόπια.⁹² Σημαντικές πληροφορίες για τη βυζαντινή διοίκηση στα προσαρτημένα εδάφη παρέχει το πλούσιο σφραγιστικό υλικό που συγκέντρωσαν τις τελευταίες δεκαετίες Βούλγαροι ερευνητές. Τα περισσότερα ευρήματα προέρχονται από την «Έσω πόλη» της Πρεσλάβας, όπου το 1978 ανακαλύφθηκαν τα θεμέλια ενός κτιρίου στο οποίο αρχειοθετούνταν κρατικά έγγραφα. Στις περίπου 500 σφραγίδες που εντοπίστηκαν εκεί μνημονεύονται τα ονόματα ή οι τίτλοι 400 αξιωματούχων και ιδιωτών που αλληλογραφούσαν με τις αρχές της πόλης κατά την περίοδο 971-1092.⁹³ Μεταξύ των αξιωμάτων που συναντάμε στη Βουλγαρία από τα μέσα του 11ου αιώνα είναι και αυτό του *πραίτωρα*, ο οποίος ήταν επιφορτισμένος με διοικητικές και οικονομικές αρμοδιότητες.⁹⁴ Η εμφάνισή του στις πηγές της εποχής αναμφίβολα συνδέεται με τις φορολογικές μεταρρυθμίσεις που εισήγαγε ο Μιχαήλ Δ΄ (1034-1041). Με απόφαση του αυτοκράτορα, το 1040 καταργήθηκε το προνόμιο των Βουλγάρων να καταβάλουν τους φόρους τους σε είδος, γεγονός που ίσως αποτέλεσε την αφορμή για την εκδήλωση μίας γενικευμένης εξέγερσης στη βόρεια Βαλκανική.⁹⁵ Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, η δυσαρέσκεια του τοπικού πληθυσμού είχε αρχίσει να γίνεται εμφανής μετά τον διορισμό ως αρχιεπισκόπου Αχρίδος του Έλληνα Λέοντα το 1037.⁹⁶ Αρχηγός της εξέγερσης ήταν ο Πέτρος Δελεάνος (Deljan), ο οποίος ανακηρύχτηκε τσάρος στο Βελιγράδι.⁹⁷ Σε σύντομο χρονικό διάστημα οι δυνάμεις του κατέλαβαν τα Σκόπια, τη Ναϊσό, το Δυρράχιο και τη Νικόπολη, ωστόσο μετά την αποτυχημένη πολιορκία της Θεσσαλονίκης την ηγεσία του κινήματος ανέλαβε ο Αλουσιάνος, γιος του Ιβάν Βλαδισλάβου, ο οποίος τελικά παραδόθηκε στον αυτοκράτορα το 1041.⁹⁸

Νέες εξεγέρσεις ξέσπασαν στο δυτικό τμήμα της Βουλγαρίας, αρχικά το 1073 με αρχηγό το Γεώργιο Βόϊτεχ (Vojteh), διοικητή (*έξαρχο*) των Σκοπίων – ο οποίος ζήτησε βοήθεια από τον ηγεμόνα της Ζέτα Μιχαήλ – και ξανά το 1078 υπό τον

⁹² HOLMES, *Basil II*, σσ. 403 κ. εξ.· STEPHENSON, *Balkan frontier*, σσ. 77–79. Βλ. ακόμα ΧΟΝΔΡΙΝΟΥ, «Ενσωμάτωση», σσ. 111–122.

⁹³ Βλ. JORDANOV, *Pečatite*· Ο ΙΔΙΟΣ, *Corpus*.

⁹⁴ Αναλυτικά βλ. STEPHENSON, *Balkan frontier*, σ. 137· ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «L' évolution», 126.

⁹⁵ Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριῶν*, σ. 412^{65–76}. Κατά το Σκυλίτζη, ο Βασίλειος Β΄ είχε διατηρήσει το φορολογικό σύστημα του Σαμουήλ, σύμφωνα με το οποίο κάθε βούλγαρος ιδιοκτήτης ζεύγους βοδιών ήταν υποχρεωμένος να καταβάλει ένα μόδιο σιτάρι, ένα μόδιο κεχρί και μία στάμνα κρασί. Η κυβέρνηση τώρα απαίτησε να επιβληθεί φορολογία σε χρυσό νόμισμα, όπως συνέβαινε και στις υπόλοιπες επαρχίες της αυτοκρατορίας.

⁹⁶ BOBOLENSKY, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*, σ. 355. Από το 1037 και ύστερα οι αρχιεπίσκοποι Αχρίδος ήταν ελληνικής καταγωγής.

⁹⁷ Ο Δελεάνος ισχυριζόταν πως ήταν εγγονός του Σαμουήλ· βλ. ZLATARSKI, *Istoriija*, τ. 1/2, σσ. 46–47.

⁹⁸ Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριῶν*, σσ. 409⁸⁷–411⁴⁵, 411⁵¹–412⁷⁶, 412⁸⁸–414⁴⁷. STEPHENSON, *Balkan frontier*, σσ. 130–133· MILTENOVA – ΚΑΙΜΑΚΑΜΟΒΑ, «Uprising», 227–240.

Βογομίλο Λέκα. Ο τελευταίος μάλιστα παντρεύτηκε την κόρη ενός Πετσενέγκου φυλάρχου που είχε εγκατασταθεί με την ομάδα του γύρω από την Φιλιππούπολη, ενισχύοντας έτσι τη θέση του.⁹⁹ Την ίδια περίοδο, άλλες ομάδες Πετσενέγκων διενεργούσαν ληστρικές επιδρομές στις βορειοανατολικές περιοχές της χώρας. Οι επιδρομές αυτές, οι οποίες ξεκίνησαν το πρώτο μισό του 11ου αιώνα, προκάλεσαν εκτεταμένες καταστροφές σε πόλεις, οχυρά και οικισμούς όπως τη Σιλίστρια (όπου μεταξύ άλλων καταστράφηκε ο επισκοπικός ναός), την Capidava, το Odărtsi, το Tsar Asen, την Kρίνινα και τη Δινογέτεια, η οποία εγκαταλείφθηκε προσωρινά από τους κατοίκους της. Μάλιστα, σε ημιυπόγεια κατοικία έξω από τα τείχη της πόλης ήρθαν στο φως οι σκελετοί επτά ανδρών και γυναικών που βρήκαν βίαιο θάνατο την άνοιξη του 1036.¹⁰⁰ Η εγκατάσταση κάποιων επιδρομέων νότια του Δούναβη (σε ορισμένες περιπτώσεις μετά από συνεννόηση με τον αυτοκράτορα) ανάγκασε τις βυζαντινές αρχές να ξεκινήσουν μια συστηματική προσπάθεια εκχριστιανισμού τους – προσπάθεια η οποία, αν κρίνουμε από το μεγάλο αριθμό επιστήθιων σταυρών, εικόνων από στεατίτη και μετάλλια με την μορφή βυζαντινών αγίων που εντοπίστηκαν σε οχυρωμένους οικισμούς των Πετσενέγκων, πρέπει να στέφτηκε από μερική, τουλάχιστον, επιτυχία.¹⁰¹ Ωστόσο, άλλες ομάδες Πετσενέγκων, Κουμάνων και Ούζων συνέχισαν να ασκούν πίεση στη μεθόριο του Δούναβη τις τελευταίες δεκαετίες του 11ου και στις αρχές του 12ου αιώνα, την ίδια ακριβώς εποχή που οι βυζαντινές γραμμές άμυνας στη Μικρά Ασία και τη νότια Ιταλία είχαν ήδη αρχίσει να καταρρέουν.

Στο νοτιότερο σημείο της Βουλγαρίας η κατάσταση ήταν αρκετά διαφορετική. Παρά τις συχνές εξεγέρσεις, τόσο οι γραπτές πηγές όσο και οι αρχαιολογικές έρευνες μαρτυρούν τη μεγάλη οικονομική ακμή της Θράκης και της βορειοδυτικής Μακεδονίας.¹⁰² Ένας από τους παράγοντες που συνέβαλαν στην ευρωστία αυτών των περιοχών ήταν η δημογραφική τους ανάκαμψη, που ίσως οφείλεται στην εγκατάσταση προσφυγικών πληθυσμών από το βόρειο τμήμα της χώρας. Σημαντικό

⁹⁹ Συνεχιστής Σκυλίτζη, *Χρονογραφία*, σσ. 163–166, 184· BOŽILOV – GJUZELEV, *Istorija*, σσ. 403–407.

¹⁰⁰ Για τα αρχαιολογικά και νομισματικά ευρήματα από τη Δινογέτεια βλ. αναλυτικά ŠTEFAN – BARNEA – COMȘA – COMȘA, *Dinogetia*, σσ. 22–50. Για την Capidava βλ. DIACONU, *Petchénègues*, σσ. 48–49, με παρόμοια ευρήματα. Βλ. επίσης CURTA, *Southeastern Europe*, σσ. 294, 297.

¹⁰¹ Βλ. την ομιλία του Ιωάννη Μαυρόποδα για τα εγκαίνια του ναού του Αγ. Γεωργίου των Μαγγάνων, όπου γίνεται εκτενής αναφορά στον εκχριστιανισμό 20,000 Πετσενέγκων υπό τον φύλαρχο Κεγένη Μαυρόπου, *Επιστολαί*, σ. 145· ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, «Εμπόλεμο Βυζάντιο», σσ. 230–231, όπου και η σχετική βιβλιογραφία· CURTA, *Southeastern Europe*, σσ. 298–299.

¹⁰² Βλ. ενδεικτικά DŽAMBOV – TANKOVA – DŽAMBOV, «Srednovjekovnijat Plovdiv», σσ. 32–45, για τις αρχαιολογικές έρευνες στην Φιλιππούπολη. Βλ. ακόμα CURTA, *Southeastern Europe*, σσ. 321–324.

ρόλο έπαιξε επίσης ο θεσμός της *πρόνοιας* (η παραχώρηση γης από την κυβέρνηση σε ευγενείς και υψηλόβαθμους στρατιωτικούς ως αντάλλαγμα υπηρεσιών), που ανιχνεύεται στη Βουλγαρία από το δεύτερο μισό του 11ου αιώνα. Οι κάτοχοι αυτών των γαιών συνήθως εξασφάλιζαν προνόμια που τους απάλλασσαν από φόρους και άλλες δημόσιες υποχρεώσεις, σταδιακά όμως απέκτησαν απεριόριστη δικαιοδοσία και πάνω στους αγρότες που ζούσαν στις εκχωρημένες εκτάσεις, γεγονός που οδήγησε – ειδικά στη Βουλγαρία – στη δραματική μείωση του αριθμού των ελεύθερων καλλιεργητών.¹⁰³ Αρκετά διαδεδομένες ήταν και οι μοναστηριακές *πρόνοιες*, με πιο σημαντική αυτή της μονής της Θεοτόκου Πετριτζιώτισσας που ίδρυσε κοντά στο Βαčκονο (30 χλμ. νότια της Φιλιππούπολης) ο *Μέγας Δομέστικος της Δύσεως* Γρηγόριος Πακουριανός το 1083, καθώς και της μονής Ελεούσας (Veljusa) στη Στρώμνιτσα (ίδρ. 1080).¹⁰⁴

Στα κύρια αρχιτεκτονικά στοιχεία της μονής Ελεούσας, άλλα και σε άλλα μοναστήρια και εκκλησίες του 11ου και 12ου αιώνα, αναγνωρίστηκαν Κωνσταντινουπολίτικες επιρροές. Ωστόσο η εικονογράφηση της μονής, όπως άλλωστε και η διακόσμηση του ναού του Αγίου Γεωργίου στη Σόφια, έχει αποδοθεί στην επίδραση ενός εργαστηρίου της Θεσσαλονίκης.¹⁰⁵ Γενικά αυτή την περίοδο, η διάδοση του βυζαντινού πολιτισμού στα κατακτημένα εδάφη ήταν ευρύτατη. Σε αυτό συνέβαλε σημαντικά η αρχιεπισκοπή Αχρίδος, την οποία ο Βασίλειος Β΄ ανακήρυξε αυτοκέφαλη το 1020.¹⁰⁶ Οι Έλληνες αρχιεπίσκοποι, με πρώτο το Λέοντα (1037-1056), ενθάρρυναν την χρήση της ελληνικής γλώσσας στη Βουλγαρική Εκκλησία, χωρίς ωστόσο να προσπαθήσουν να ξεριζώσουν τη σλαβική λειτουργική παράδοση. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ένας αρκετά μεγάλος αριθμός χειρογράφων στην παλαιοεκκλησιαστική σλαβονική (κάποια από αυτά μάλιστα γραμμένα στα γλαγολιτικά) έχουν αποδοθεί σε βουλγαρικά εργαστήρια (*scriptoria*) του 11ου και 12ου αιώνα, κυρίως από την περιοχή της Αχρίδος.¹⁰⁷ Την ίδια εποχή ο Θεοφύλακτος

¹⁰³ OBOLENSKY, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*, σσ. 352–353.

¹⁰⁴ Για το *Τυπικόν* της μονής Πετριτζιώτισσας βλ. GAUTIER, «Typikon», 5 κ. εξ.· βλ. επίσης STANIMIROV, «Bačkovskijat manastir», 238–251. Σύμφωνα με τους ερευνητές, ο νομισματικός «θησαυρός» του Gornoslav (9 χλμ. μακριά από το Βαčκονο), αποτελούμενος από 786 *υπέρπυρα* της περιόδου 1081-1185, προέρχεται από το μοναστήρι και πιθανότατα προορίζονταν για τις εξωτερικές του πληρωμές· HENDY, «Gornoslav hoard», σσ. 179–191. Γενικά για τη μονή της Ελεούσας βλ. VITALIEN, «Recherches», 5–27.

¹⁰⁵ TATIC-DJURIC, «Eleousa», 285.

¹⁰⁶ Σχετικά με τα σιγίλια που εξέδωσε ο Βασίλειος Β΄ για τη συγκρότηση της αρχιεπισκοπής βλ. GELZER, «Ungedruckte», 42–45· ΤΑΡΝΑΝΙΔΗΣ, *Θεωρία και πράξη*, σσ. 91–94· PRINZIG, «Autocephalous», 360–361 και υποσημ. 17, όπου όλη η βιβλιογραφία.

¹⁰⁷ OBOLENSKY, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*, σσ. 354–356.

(αρχιεπίσκοπος Αχρίδος από το 1090 ως το 1107 περίπου), του οποίου οι 135 σωζόμενες επιστολές προς υψηλόβαθμους βυζαντινούς αξιωματούχους παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για την κοινωνική και οικονομική ζωή στη Βουλγαρία, αλλά και για τις δυσκολίες που αντιμετώπισε ο ίδιος στο καθημερινό του έργο, έγραψε το λεγόμενο *Εκτενή Βίο του Κλήμη*, βασισμένο σε ένα προγενέστερο σλαβικό *Βίο* του αγίου (που δεν σώζεται). Στο έργο αυτό ο Θεοφύλακτος αποδίδει ιδιαίτερη τιμή στους Κύριλλο και Μεθόδιο, χαρακτηρίζοντας τη λόγια γλώσσα που δημιούργησαν ως «βουλγαρική». ¹⁰⁸ Όπως σωστά έχει επισημανθεί, οι σλαβικές πηγές που χρησιμοποίησε αποκαλύπτουν έναν έντονο βουλγαρικό εθνικισμό, τον οποίο μπορούμε να ανιχνεύσουμε και σε απόκρυφα έργα των αρχών του 11ου αιώνα. ¹⁰⁹

Το 1186 ξέσπασε νέα εξέγερση στα βουλγαρικά εδάφη με αφορμή τις έκτακτες εισφορές που επέβαλε ο αυτοκράτορας Ισαάκιος Β΄ (1185-1195) προκειμένου να καλύψει τα έξοδα του γάμου του με την κόρη του βασιλιά της Ουγγαρίας Μαργαρίτα. Αρχηγοί των στασιαστών ήταν δύο αδελφοί βλαχο-βουλγαρικής καταγωγής, οι Πέτρος και Άσεν, οι οποίοι αφού εξασφάλισαν την υποστήριξη των Κουμάνων, απέκτησαν τον έλεγχο των βορειοανατολικών περιοχών της χώρας. ¹¹⁰ Οι πολλές εσωτερικές και εξωτερικές απειλές (η Νορμανδική απόβαση στις ακτές της Αδριατικής και η κατάληψη του Δυρραχίου και της Θεσσαλονίκης, τα στασιαστικά κινήματα κατά της κυβέρνησης, με πιο σημαντικό αυτό του στρατηγού Αλεξίου Βρανά Κομνηνού στο βουλγαρικό μέτωπο, η παρουσία του σταυροφορικού στρατού του Φρειδερίκου Α΄ Βαρβαρόσα στα Βαλκάνια, καθώς και η εξέγερση του Σέρβου *ζουπάνου* Στέφανου Νεμάνια) συνέβαλαν στην αποδυνάμωση της αυτοκρατορίας αυτή την περίοδο και συνεπώς στην αδυναμία της να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τους Βούλγαρους. ¹¹¹ Εξίσου σημαντική όμως ήταν και η ικανότητα των στασιαστών να κινητοποιήσουν ένα μεγάλο μέρος της βουλγαρικής κοινωνίας στον αγώνα κατά

¹⁰⁸ Βλ αναλυτικά Θεοφύλακτος, *Επιστολαί*. Βλ ακόμα OBOLENSKY, *Προσωπογραφίες*, σσ. 53–132· ILIEV, «Long Life», 62^{816–818}.

¹⁰⁹ AVENARIUS, *Βυζαντινός πολιτισμός*, σσ. 273–274· PETKANOVA, *Starobălgarska literatura*, σ. 320 κ. εξ. Για τη βουλγαρική απόκρυφη γραμματεία του 11ου αιώνα βλ. ΤΑΡΚΟΒΑ-ZAIMOVA – MILTENOVA, *Istoriko-apokaliptičnata knižnina*, σσ. 109–206· βλ ακόμα ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, *Απόκρυφη βουλγαρική γραμματεία*, σ. 129 κ. εξ.

¹¹⁰ Χωνιάτης, *Χρονική διήγησης*, σσ. 368³⁸–369⁶⁹, 371¹³–374⁹⁵. Άκροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σσ. 18¹–21⁵. STEPHENSON, *Balkan frontier*, σσ. 289–294. Για τους Πέτρο και Άσεν βλ. ΒΟŽΙΛΟΒ, *Asenevtsi*, αρ. 1-2, σσ. 27–42.

¹¹¹ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, τ. Γ΄, σ. 278 κ. εξ.

των Βυζαντινών, συγκεντρώνοντας, υπό αντίξοες συνθήκες, τους αναγκαίους ανθρώπινους και υλικούς πόρους.¹¹²

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1190 οι δύο αδελφοί εδραίωσαν την εξουσία τους βόρεια του Αίμου (στην λεγόμενη «Ζαγόρα» των Βυζαντινών), ενώ την ίδια περίοδο εξέδωσαν δικά τους νομίσματα (απομιμήσεις βυζαντινών *τραχέων* των Ισαακίου Β΄ και Αλέξιου Γ΄).¹¹³ Το βουλγαρικό νομισματοκοπείο εικάζεται πως λειτουργούσε στη Βερόη (σημ. Stara Zagora), η οποία αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα κέντρα της εξέγερσης μαζί με την Πρεσλάβα και το Βέλικο Τάρνοβο (στο κεντρικό τμήμα του Αίμου). Νοτιότερα, σε στρατηγικής σημασίας οχυρά της Μακεδονίας και της Θράκης, η εξουσία είχε περιέλθει στα χέρια ανεξάρτητων κινηματιών, όπως του Βλάχου Δοβρόμρου Χρυσού (Στρώμνιτσα-Προσάκο), του Αλεξίου Σλάβου (Τζέπαινα/Čerina) και του Ιβαγκού (Φιλιπούπολη), ο οποίος αφού δολοφόνησε τον Άσεν και κυρίευσε προσωρινά το Τάρνοβο (1196), στράφηκε κατά του Πέτρου, συμμαχώντας με τον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ΄ (1195-1203). Μετά τη δολοφονία του Πέτρου από βούλγαρους ευγενείς το 1197, την ηγεσία της εξέγερσης ανέλαβε ο νεότερος αδελφός του Ιωάννης (Ιωαννίτζης), ο οποίος σταδιακά επεξέτεινε τις επιχειρήσεις του στη Θράκη και στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας.¹¹⁴ Αν και έως τις αρχές του 1201 οι Βυζαντινοί είχαν καταλάβει τα περισσότερα οχυρά των στασιαστών νότια του Αίμου, μεταξύ αυτών τη Στενίμαχο (σημ. Asenovgrad) και τη Στρώμνιτσα, η σύγκυση που προκάλεσαν οι ειδήσεις για προετοιμασία νέας Σταυροφορίας στη Δύση ανάγκασε την κυβέρνηση του Αλεξίου Γ΄ να ξεκινήσει διαπραγματεύσεις με τους Βούλγαρους. Η συμφωνία πιθανότατα αναγνώριζε την ύπαρξη ανεξάρτητου κράτους βόρεια της οροσειράς του Αίμου και στις 8 Νοεμβρίου 1203 ο εκπρόσωπος του Πάπα Ιννοκεντίου Γ΄, καρδινάλιος Leo Brancaloni, έστειψε τον Ιωαννίτζη «βασιλέα Βουλγάρων και Βλάχων».¹¹⁵

¹¹² Βλέπε για παράδειγμα CURTA, *Southeastern Europe*, σσ. 361–362.

¹¹³ Αυτά ήταν τα πρώτα μεσαιωνικά βουλγαρικά νομίσματα· βλ. JORDANOV, «Ranni formi», 4–15. Σημαντικός αριθμός έχει εντοπιστεί και βόρεια του Δούναβη, στα σημερινά εδάφη της Ρουμανίας: OBERLÄNDER-TÄRNOVEANU, «Moneda Asăneștilor», σσ. 114–152.

¹¹⁴ Χωνιάτης, *Χρονική διήγησης*, σσ. 467⁸⁷ κ. εξ., 469³⁷–473⁶⁸, 487^{61–75}, 502¹⁰–508⁷⁴. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, τ. Γ΄, σσ. 315–322, 325–326.

¹¹⁵ Την ίδια μέρα ο επίσκοπος Ζαγοράς Βασίλειος χρίστηκε *πριμάτος* Βουλγαρίας: ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, τ. Γ΄, σ. 325· BOŽILOV – GJUZELEV, *Istorija*, σσ. 443–445· STEPHENSON, *Balkan frontier*, σσ. 309–312. Για την αλληλογραφία μεταξύ του Ιωαννίτζη και του Ιννοκεντίου Γ΄ από το 1199 έως το 1204 περίπου, βλ. DUJČEV, «Prepiskata», 21–66.

Τα όρια του Β΄ Βουλγαρικού κράτους δεν είναι με βεβαιότητα γνωστά.¹¹⁶ Ήδη πριν τη στέψη του ο Ιωαννίτζης ήλεγχε μεγάλο τμήμα της βόρειας Βαλκανικής, την οποία όμως διεκδικούσαν οι Ούγγροι και οι Σέρβοι. Εξίσου επικίνδunami ήταν και οι Σταυροφόροι, οι οποίοι κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης το 1204 απέρριψαν τις προτάσεις συνεργασίας του βούλγαρου ηγεμόνα. Κατά συνέπεια, ο Ιωαννίτζης προσεταιρίστηκε τις βυζαντινές πόλεις της Θράκης, που συνέχιζαν να αντιστέκονται στους Λατίνους, και τον Απρίλιο του επόμενου έτους συνέτριψε τον στρατό των τελευταίων κοντά στην Αδριανούπολη, αιχμαλωτίζοντας τον αυτοκράτορα Βαλδουίνο.¹¹⁷ Στη συνέχεια κατέλαβε τις Σέρρες και άλλες οχυρές θέσεις (Διδυμότειχο, Άπρω, Δαόνιον, Πάνιον, Ηράκλεια) και πολιορκήσε τη Θεσσαλονίκη, έξω από τα τείχη της οποία δολοφονήθηκε από Βούλγαρους ή Κουμάνους συνωμότες τον Οκτώβριο του 1207.¹¹⁸

Ο θάνατος του Ιωαννίτζη βύθισε τη Βουλγαρία σε μεγάλη πολιτική κρίση, η οποία διήρκεσε για περίπου μία δεκαετία και είχε ως κύριο χαρακτηριστικό τις διασπαστικές τάσεις κατά της κεντρικής εξουσίας. Τη διακυβέρνηση της χώρας ανέλαβε ο Βορίλος (1207-1218), ανιψιός του Ιωαννίτζη από την πλευρά της μητέρας του. Ο Βορίλος συνέχισε τις επιχειρήσεις κατά των λατινοκρατούμενων πόλεων της Θράκης, ωστόσο τον Ιούλιο του 1208 ηττήθηκε από το στρατό του νέου αυτοκράτορα Ερρίκου της Φλάνδρας, ο οποίος στη συνέχεια κατέλαβε τη Φιλιππούπολη.¹¹⁹ Την ίδια περίπου εποχή δύο ευγενείς εξεγέρθηκαν εναντίον του, ο *δεσπότης* Αλέξιος Σλάβος, με κέντρο των επιχειρήσεών του το Μελένικο (Melnik), και ο *σεβαστοκράτορας* Strez που με την βοήθεια του ηγεμόνα της Σερβίας Στέφανου του «Πρωτόστεπτου» (1196-1217) απέκτησε τον έλεγχο της νοτιοδυτικής Βουλγαρίας (ο ίδιος εγκαταστάθηκε στο Προσάκο).¹²⁰ Ένα ακόμα στασιαστικό κίνημα εκδηλώθηκε στο βορειοδυτικό τμήμα της χώρας το 1211. Για να το καταστείλει, ο Βορίλος συμάχησε με το βασιλιά της Ουγγαρίας András Β΄ (1205-1235), ο οποίος νίκησε

¹¹⁶ Πιθανότατα ο Δούναβης αποτέλεσε το βόρειο σύνορο του κράτους και η οροσειρά του Αίμου το νότιο.

¹¹⁷ Βίλλαρδουίνος, *Χρονικό*, σσ. 355–356.

¹¹⁸ Χωνιάτης, *Χρονική διήγησης*, σσ. 617⁸⁸ κ. εξ., 627⁷⁶–634⁸⁵, 642⁸⁶ κ. εξ.· Άκροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σσ. 21¹–24¹¹. Βίλλαρδουίνος, σσ. 389, 392–394, 416–419· ZLATARSKI, *Istorija*, τ. 3, σσ. 240–260· VÁSÁRY, *Cumans and Tatars*, σσ. 53–54.

¹¹⁹ Ερρίκος της Βαλενσιέν, *Ιστορία*, σσ. 36–46. Για τον Βορίλο βλ. BOŽILOV, *Asenevtsi*, αρ. 6, σσ. 69–76.

¹²⁰ Άκροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 38²⁴ κ. εξ.· Ερρίκος της Βαλενσιέν, *Ιστορία*, σσ. 28–33. Γύρω στο 1220 ο Αλέξιος Σλάβος εξέδωσε σιγίλιο με το οποίο παραχωρούσε σημαντικά προνόμια στη μονή Παναγίας Σπηλαιώτισσας στο Μελένικο· βλ. σχετικά *Actes de Vatopédi*, σσ. 124–128. Για τη Τζέπαινα, το ορμητήριό του στην δυτική Ροδόπη πριν το 1220, βλ. CONČEV, «La forteresse TZEPAINA», 285–304.

τους Κουμάνους κινηματίες και κατέλαβε το Βιδίνιο, στις όχθες του Δούναβη.¹²¹ Στην προσπάθειά του να διασκεδάσει τις αρνητικές εντυπώσεις από τις συνεχείς αποτυχίες, ο βούλγαρος ηγεμόνας συγκάλεσε στο Τάρνοβο Σύνοδο που καταδίκασε το Βογομιλισμό (Φεβρουάριος 1211).¹²² Για τις ανάγκες της Συνόδου, ο Βορίλος έδωσε εντολή να μεταφραστεί από τα ελληνικά το *Συνοδικό της Ορθοδοξίας*, που συντάχθηκε με αφορμή την αποκατάσταση των εικόνων στο Βυζάντιο το 843. Το *Συνοδικό του Βορίλου*, όπως είναι γνωστή η βουλγαρική μετάφραση που σώζεται σε χειρόγραφο του 14ου αιώνα, περιέχει αναθεματισμούς κατά του Βογομιλισμού, γενικές πληροφορίες για τη Σύνοδο, καθώς επίσης και μεταγενέστερες προσθήκες ιστορικής σημασίας (χρονικά, καταλόγους Βουλγάρων ηγεμόνων και επισκόπων κ.α.).¹²³

Τα επόμενα χρόνια η θέση του Βορίλου επιδεινώθηκε ακόμη περισσότερο, ειδικά μετά την αναχώρηση για τους Άγιους Τόπους του σημαντικότερου συμμάχου του András Β΄, ο οποίος συμμετείχε στην Πέμπτη Σταυροφορία (1217). Τελικά το 1218 ο Βορίλος εκθρονίστηκε από τον ανιψιό του Ιωαννίτζη, Ιβάν Β΄ Άσεν (1218-1241). Κατά τη διάρκεια της μακράς διακυβέρνησής του τελευταίου, το Β΄ Βουλγαρικό κράτος έφτασε στο απόγειο της πολιτικής και στρατιωτικής του δύναμης. Περιέργως, ελάχιστα πράγματα είναι γνωστά για τις εξελίξεις στο εσωτερικό της χώρας, αλλά και για τις σχέσεις της Βουλγαρίας με τους γείτονές της πριν το 1230.¹²⁴ Το Μάρτιο εκείνου του έτους οι Βούλγαροι συνέτριψαν τις δυνάμεις του Θεόδωρου Άγγελου στην Κλοκοτινίτσα της Θράκης, εκμηδενίζοντας τις ελπίδες του δεσπότη της Ηπείρου για την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης.¹²⁵ Μετά τη μάχη, ένα μεγάλο τμήμα των εδαφών του δεσποτάτου στη Θράκη, τη Μακεδονία και την Ήπειρο περιήλθαν υπό τον έλεγχο του Ιβάν Β΄ Άσεν.¹²⁶ Σε επιγραφή που βρίσκεται σε μαρμάρινη

¹²¹ KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, «Regesta documentorum», 28–29, για τις επιχειρήσεις του ουγγρικού στρατού, που από ορισμένους ιστορικούς χρονολογούνται στα 1212-1213· βλ. ακόμη PAPACOSTEA, *Between the Crusade*, σσ. 47–48.

¹²² Ήδη από την εποχή της βυζαντινής κυριαρχίας ο Βογομιλισμός είχε αυξήσει σημαντικά την επιρροή του στη χώρα· βλ. ενδεικτικά ΓΟΝΗΣ, *Ιστορία Ορθοδόξων Εκκλησιών*, σσ. 60–63

¹²³ POPRUŽENKO, *Sinodik*· DUJČEV, «Synodikon», 115–124.

¹²⁴ Γνωρίζουμε, ωστόσο, πως μετά την αιχμαλωσία του στην Βουλγαρία, ο András Β΄ (που επέστρεψε από τους Άγιους Τόπους) αναγκάστηκε να δώσει στο βούλγαρο ηγεμόνα το χέρι της θυγατέρας του Μαρίας και μαζί, ως προίκα, τις περιοχές του Βελιγραδίου και του Σιρμίου· HURMUZAKI, *Documente privitoare*, σσ. 66–68.

¹²⁵ Άκροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 42¹¹⁻²⁰. BOŽILOV – GUZELEV, *Istorija*, σσ. 484–493· ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *Νίκαια και Ήπειρος*, σ. 81 κ. εξ. Αφορμή για την σύγκρουση των δύο παλαιών συμμάχων ήταν ο αρραβώνας της κόρης του Βούλγαρου ηγεμόνα με το νεαρό Λατίνο αυτοκράτορα Βαλδουίνο Β΄.

¹²⁶ Βλ. ενδεικτικά την λίστα των πόλεων που παραθέτει ο Άκροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σσ. 42²⁴–43³.

κολώνα στο εσωτερικό της εκκλησίας των Αγίων Σαράντα Μαρτύρων στο Τάρνοβο (η οποία ανακαινίστηκε αμέσως μετά τη νίκη στην Κλοκοτινίτσα) ο βούλγαρος ηγεμόνας υπερηφανεύεται πως κατέλαβε όλες τις ελληνικές, σερβικές και αλβανικές κτήσεις από την Αδριανούπολη έως το Δυρράχιο.¹²⁷ Ο ισχυρισμός αυτός επιβεβαιώνεται από ένα διάταγμα του 1230 με το οποίο ο Ιβάν Β΄ Άσεν παραχωρούσε εμπορικά προνόμια στην πόλη της Ραγούζας (Dubrobnik). Το διάταγμα αναφέρει μία σειρά από πόλεις και περιοχές της βουλγαρικής επικράτειας στις οποίες θα μπορούσαν να ταξιδέψουν ελεύθερα οι Ραγουζαίοι έμποροι, όπως το Βιδίνιο, το Braničevo (στη βορειοανατολική Σερβία), το Βελιγράδι, τα Σκόπια, το Prilep, τη Διάβολη, την Αδριανούπολη, την περιοχή της Karvuna (στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας) και την «Αλβανία». Στο διάταγμα αυτό, όπως και σε ένα ακόμα που εκδόθηκε την ίδια περίπου εποχή και αφορούσε την παραχώρηση προνομίων στη Μονή Βατοπεδίου, ο Ιβάν Β΄ Άσεν αυτοπροσαγορευόταν «τσάρος των Βουλγάρων και των Ελλήνων».¹²⁸

Η μεγάλη ακμή που γνώρισε η Βουλγαρία ανιχνεύεται κυρίως στην πρωτεύουσά της, όπου αυτή την περίοδο παρατηρείται μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα. Στον οχυρωμένο λόφο του Tsarevets, όπου ήδη από το τέλος του 12ου αιώνα βρισκόταν το ανάκτορο του ηγεμόνα και το πατριαρχικό συγκρότημα, χτίστηκαν ή ανοικοδομήθηκαν αρκετές επιβλητικές κατοικίες, μοναστήρια και εκκλησίες (ανάμεσα τους ο ναός της Οσίας Παρασκευής της Επιβατινής και των Αγίων Σαράντα Μαρτύρων, διακοσμημένοι με περίτεχνες αγιογραφίες).¹²⁹ Ο πληθυσμός της πόλης, που φαίνεται πως πλησίαζε τις 10,000, ασχολούνταν κυρίως με τη βιοτεχνία και το εμπόριο. Τόσο στο Tsarevets όσο και σε άλλα σημεία του Τάρνοβο οι αρχαιολογικές έρευνες αποκάλυψαν ένα μεγάλο φάσμα ειδικευμένων εργαστηρίων αγγειοπλαστικής, διακοσμημένης κεραμικής, αργυροχρυσοχοΐας, κατεργασίας δερμάτων, υαλουργίας, υφαντουργίας, επεξεργασίας μαρμάρου και σιδηρουργίας (σε ορισμένες περιπτώσεις

¹²⁷ POPKONSTANTINOV – KRONSTEINER, *Starobălgarski nadpisi*, τ. 2, σσ. 166–168· Γενικά για τον Ιβάν Β΄ Άσεν βλ. BOŽILOV, *Asenevtsi*, αρ. 7, σσ. 77–92.

¹²⁸ ILINSKIJ, *Gramoti*, σσ. 155–159. Για τα προνόμια που χορήγησε ο βούλγαρος ηγεμόνας στη μονή Βατοπεδίου βλ. LASKARIS, *Vatopedskata gramota*, σ. 5. Εκτός από τα δύο διατάγματα, ο τίτλος «τσάρος των Βουλγάρων και των Ελλήνων» απαντάται σε χρυσή σφραγίδα του Ιβάν Β΄ Άσεν (στην οποία απεικονίζεται και ο Άγιος Δημήτριος) και σε κτητορική επιγραφή του κάστρου της Στενιμάχου (1231)· βλ. σχετικά JURUKOVA – PENČEV, *Pečati i moneti*, σσ. 51–56· POPKONSTANTINOV – KRONSTEINER, *Starobălgarski nadpisi*, τ. 2, σ. 15.

¹²⁹ DOCHEV, «Τάρνοβο», σσ. 435–444· Για το παλάτι του ηγεμόνα βλ. GEORGIEVA – NIKOLOVA – ANGELOV, «Arhitekturata», σσ. 39–166. Για τις εκκλησίες τις πρωτεύουσας βλ. SLAVČEV, «Tsărkovno stroitelstvo», 451–463.

με καλά διατηρημένους κλιβάνους).¹³⁰ Τα εργαστήρια αυτά δεν εξυπηρετούσαν μόνο τις ανάγκες των κατοίκων της πρωτεύουσας, αλλά και αυτές του διεθνούς εμπορίου, καθώς η παρουσία εμπόρων από το Βυζάντιο, τη Σερβία και τη Δύση μαρτυρείται από τις πηγές.

Το 1231 οι Ούγγροι προσπάθησαν να ανακαταλάβουν τα εδάφη που είχαν παραχωρήσει στον Ιβάν Β΄ Άσεν στα βορειοδυτικά Βαλκάνια (Βελιγράδι, Braničevo), ενώ το επόμενο έτος πολιορκήσαν ανεπιτυχώς το Βιδίνιο.¹³¹ Την ίδια περίοδο, οι τεταμένες σχέσεις με τον αντιβασιλέα της Λατινικής αυτοκρατορίας Ιωάννη ντε Μπριέν (1229-1237) ανάγκασαν το βούλγαρο ηγεμόνα να συνάψει συμμαχία με τον αυτοκράτορα της Νίκαιας Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη (1222-1254). Ο Βατάτζης αναγνώρισε τα ήδη υπάρχοντα σύνορα του Βουλγαρικού κράτους και τον αρχιεπίσκοπο του Τάρνοβο ως πατριάρχη Βουλγαρίας, ενώ από την πλευρά του ο Ιβάν Β΄ Άσεν αναγνώρισε τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως-Νικαίας Γερμανό Β΄ ως «Οικουμενικό». Η συμφωνία επισφραγίστηκε με τον γάμο του γιού του Βατάτζη, Θεόδωρου Λάσκαρη, με την κόρη του Ιβάν Β΄ Άσεν, Έλενα (1235).¹³² Ωστόσο, μετά την αποτυχημένη πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 1236, ο Ιβάν Β΄ Άσεν διέλυσε τη συμμαχία του με τους Βυζαντινούς και μαζί με τους Λατίνους επιτέθηκε στις πόλεις που ήλεγχε ο Βατάτζης στη Θράκη. Τα επόμενα χρόνια, ο βούλγαρος ηγεμόνας άλλαξε αρκετές φορές πολιτική απέναντι στους δύο γείτονές του, συμμαχώντας τότε με τον έναν και τότε με τον άλλον.¹³³ Επιπλέον, γύρω στο 1240/1, και ενώ οι Μογγολικές στρατιές ετοιμάζονταν να εισβάλουν στην κεντρική Ευρώπη, αποκατέστησε τις διπλωματικές του σχέσεις με την Ουγγαρία.¹³⁴

Μετά τον θάνατο του Ιβάν Β΄ Άσεν (Ιούνιος 1241) άρχισε μία νέα περίοδος ταραχών, κατά την οποία αντίπαλες ομάδες αριστοκρατών μάχονταν για την εξουσία. Οι τρεις επόμενοι ηγεμόνες, ο ανήλικος γιός του Ιβάν Β΄ Άσεν, Κολομάν Α΄ (1241-1246), ο επίσης ανήλικος ετεροθαλής αδερφός του, Μιχάηλ Α΄ Άσεν (1246-1256), καθώς και ο ξάδερφός τους Κολομάν Β΄ (1256-1257), είχαν ελάχιστη επιρροή στη χώρα και εν τέλει δολοφονήθηκαν.¹³⁵ Αυτές οι εξελίξεις κλόνισαν την ενότητα του

¹³⁰ DOCHEV, «Τίρνοβο», σ. 440 κ. εξ., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹³¹ Βλ. CURTA, *Southeastern Europe*, σσ. 387–388· PAPACOSTEA, *Between the Crusade*, σσ. 53–54.

¹³² ΓΟΝΗΣ, *Ιστορία Ορθοδόξων Εκκλησιών*, σσ. 66–69· ΚΑΤΣΟΒΕΚΑ-ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗ, *Σλάβοι*, σσ. 306–307.

¹³³ FINE, *Late medieval Balkans*, σσ. 129–133.

¹³⁴ PAPACOSTEA, *Between the Crusade*, σσ. 61–62.

¹³⁵ Άκροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 152^{1–12}. ΒΟΖΙΛΟΒ – ΓΚΟΥΖΕΛΕΒ, *Istorija*, σσ. 501–508· ΒΟΖΙΛΟΒ, *Asenevtsi*, αρ. 18, σσ. 104–105, αρ. 19, σσ. 106–110, αρ. 22, σσ. 113–115. Δολοφόνος του Μιχάηλ Α΄ ήταν ο Κολομάν Β΄.

κράτους. Το 1257 ο Ρώσος πρίγκιπας του Černigov Ροστισλάβος (Rostislav Mihailovič), που υπηρετούσε τον βασιλιά της Ουγγαρίας ως *δούκας* της Βοσνίας και της Μαčνα, κατέλαβε το Βιδίνιο όπου αυτοανακηρύχθηκε τσάρος.¹³⁶ Μετά το θάνατο του Ροστισλάβου, το Βιδίνιο παρέμεινε ουσιαστικά ανεξάρτητο (χαλαρώνοντας τους δεσμούς του με την Ουγγαρία) και από το τέλος του 13ου αιώνα βρισκόταν υπό τον έλεγχο του Σισμάν, *βογιάρου* κουμανικής καταγωγής.

Η παρακμή της Βουλγαρίας επιταχύνθηκε από τις επιδρομές των Μογγόλων (Τατάρων). Μετά την εισβολή δύο εκστρατευτικών σωμάτων με επικεφαλής τους Qatan και Batu Khan το 1242, η Βουλγαρία υποχρεώθηκε να καταβάλει φόρο στη Χρυσή Ορδή.¹³⁷ Οι μογγολικές επιθέσεις στα βουλγαρικά εδάφη κλιμακώθηκαν κατά την διάρκεια της διακυβέρνησης του Κωνσταντίνου Τιχ (1257-1277). Η αδυναμία αυτού του ηγεμόνα να προστατέψει τον πληθυσμό της υπαίθρου, ιδιαίτερα στις βορειοανατολικές περιοχές, σε συνδυασμό με τις εσωτερικές έριδες για το θρόνο, είχαν σαν αποτέλεσμα την εκδήλωση μίας μεγάλης αγροτικής εξέγερσης την άνοιξη του 1277. Αρχηγός των επαναστατών ήταν ένας χοιροβοσκός ονόματι Ιβάιλο, ο οποίος συγκέντρωσε τους δυσαρεστημένους χωρικούς και τους οδήγησε εναντίον των Τατάρων. Οι διαδοχικές επιτυχίες στα πεδία των μαχών (το φθινόπωρο οι Τάταροι αναγκάστηκαν να αποσυρθούν βόρεια του Δούναβη) εξασφάλισαν στον Ιβάιλο ευρύτατη λαϊκή υποστήριξη. Παρόλα αυτά, οι σχέσεις του με τον Κωνσταντίνο Τιχ χειροτέρευαν συνεχώς, ώσπου τελικά έφθασαν και στην πολεμική σύγκρουση. Μετά τον θάνατο του βούλγαρου ηγεμόνα σε μάχη κοντά στο Τάρνοβο, ο Ιβάιλο εισήλθε στην πρωτεύουσα, όπου την άνοιξη του 1278 παντρεύτηκε τη χήρα του Κωνσταντίνου και στέφθηκε τσάρος.¹³⁸ Ωστόσο, ο *χάνος* της Χρυσής Ορδής Nogai και ο βυζαντινός αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος είχαν ήδη συμμαχήσει εναντίον του, αναγκάζοντας το βουλγαρικό στρατό να μάχεται ταυτόχρονα σε δύο μέτωπα. Όταν την άνοιξη του 1279 βυζαντινές και ταταρικές δυνάμεις πολιορκήσαν το Τάρνοβο (ο Ιβάιλο είχε καταφύγει στην Δρίστρα) τα μέλη της αριστοκρατίας ανακήρυξαν ηγεμόνα τους τον Ιβάν Γ΄ Άσεν, εγγονό του Ιβάν Β΄ Άσεν. Τον επόμενο

¹³⁶ ENGEL, *Realm of St Stephen*, σ. 106.

¹³⁷ VÁSÁRY, *Cumans and Tatars*, σσ. 69–71.

¹³⁸ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, σσ. 549¹⁵⁻¹⁸, 551¹⁰–553²⁰. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκῆς ἱστορίας λόγοι*, σσ. 130²²–131¹⁶. Βλ. ακόμα BOŽILOV – GJUZELEV, *Istorija*, σσ. 515–518. Σύζυγος του Κωνσταντίνου Τιχ ήταν η Μαρία Παλαιολογίνα Καντακουζηνή, ανιψιά του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄.

χρόνο εξέλεξαν στην θέση του τον Γεώργιο Α΄ Τέρτερ (1280-1292), *βογιάρο* κουμανικής καταγωγής, ο οποίος υπήρξε ιδρυτής της δυναστείας των Τερτεριδών.¹³⁹

Οι εσωτερικές διαμάχες και οι επιδρομές των Τατάρων της Χρυσής Ορδής συνεχίστηκαν με αμείωτη ένταση τα επόμενα χρόνια. Ο Γεώργιος Α΄ και ο διάδοχός του Smilets (1292-1298) προσπάθησαν να ενισχύσουν τους δεσμούς τους με τη Σερβία και σταδιακά αποκατέστησαν τις σχέσεις τους με το Βυζάντιο.¹⁴⁰ Τόσο η εσωτερική κατάσταση της χώρας, όσο και η διεθνής της θέση παρουσίασαν σημαντική βελτίωση υπό τον Θεόδωρο Σβετοσλάβο (1300-1322). Ο Θεόδωρος αντιμετώπισε με επιτυχία όσους προσπάθησαν – σε κάποιες περιπτώσεις με τη βοήθεια των Βυζαντινών – να καταλάβουν την εξουσία (όπως τα αδέρφια του Smilets, Ραδοσλάβος και Βοϊσίλος), περιόρισε τις αποσχίστηκες τάσεις των *βογιάρων*, ιδιαίτερα στην περιφέρεια (για παράδειγμα του *δεσπότη* Αλδεμίρ), επεξέτεινε τα σύνορα της χώρας βορειοανατολικά μέχρι το Δνεϊστερο (νότια Βεσσαραβία), ενώ κατά τη διάρκεια του πολέμου με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία (1303-1307) ανέκτησε τον έλεγχο σημαντικών οχυρών στη Θράκη (Μεσημβρία, Αγχίαλο, Σωζόπολη κ.α.).¹⁴¹

Οι σχέσεις με τους Βυζαντινούς παρέμειναν οξυμένες την επόμενη δεκαετία, ενώ την ίδια στιγμή η προσπάθεια ανάκτησης των μακεδονικών εδαφών που είχαν περιέλθει στον έλεγχο της Σερβίας (Προσάκο, Prilep, Štip κ.α.) οδήγησαν τους ηγεμόνες της τελευταίας δυναστείας του Β΄ Βουλγαρικού κράτους, εκείνης των Σισμανιδών, σε ρήξη με τους Νεμανίδες. Η αποφασιστική μάχη δόθηκε στο Βελεβούσδιο (Velbāzd, σημ. Kyustendil στη δυτική Βουλγαρία) τον Ιούλιο του 1330, όπου οι δυνάμεις του Στέφανου Γ΄ Ούρεση Ντετσάνσκι, αποτελούμενες από μεγάλο αριθμό Ισπανών και Γερμανών μισθοφόρων, συνέτριψαν τους Βούλγαρους. Μάλιστα, ο τσάρος Μιχαήλ Γ΄ Σισμάν (1323-1330) τραυματίστηκε θανάσιμα πέφτοντας από το άλογο του.¹⁴² Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί πως ο βουλγαρικός στρατός στηριζόταν όλο και περισσότερο σε μισθοφόρους ταταρικής, βλαχικής και αλανικής καταγωγής,

¹³⁹ FINE, *Late medieval Balkans*, σσ. 195–199

¹⁴⁰ BOŽILOV – GJUZELEV, *Istorija*, σσ. 530–542.

¹⁴¹ Βλ. Αναλυτικά FINE, *Late medieval Balkans*, σσ. 226–230· BOŽILOV – GJUZELEV, *Istorija*, σσ. 542–554· VÁSÁRY, *Cumans and Tatars*, σσ. 94–97, 110–111. Για τις ενδοδυναστικές έριδες στο Βυζάντιο βλ. ΚΥΡΡΗΣ, *Τò Βυζάντιον κατά τὸν ΙΔ΄ αἰῶνα*.

¹⁴² Γρηγοράς, *Ρωμαϊκῆς ἱστορίας λόγοι*, σσ. 454⁷–456⁵· BOŽILOV – GJUZELEV, *Istorija*, σ. 568–575· OSTROGORSKY, *Ἱστορία*, τ. Γ΄, σσ. 198–199· VÁSÁRY, *Cumans and Tatars*, σσ. 111–113. Ο Μιχαήλ Γ΄ ήταν γιός του *δεσπότη* του Βιδινίου Σισμάν. Η ανακήρυξή του σε τσάρο το 1323 είχε οδηγήσει στην επανένωση του Βιδινίου με το υπόλοιπο Βουλγαρικό βασίλειο· BOŽILOV, *Asenevtsi*, αρ. 26, σσ. 119–134.

οι οποίοι επενέβαιναν στα εσωτερικά ζητήματα της χώρας, υπονομεύοντας τη σταθερότητά της. Σύμφωνα με ορισμένους ιστορικούς, ένας ακόμα παράγοντας αποσταθεροποίησης ήταν ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο παρατάξεων που είχαν συγκροτηθεί στις τάξεις της βουλγαρικής αριστοκρατίας, της φιλοβυζαντινής και της φιλοσερβικής.¹⁴³ Λίγους μήνες μετά την μάχη του Βελεβουσδίου, δύο *βογιάροι* που ανήκαν στην φιλοβυζαντινή μερίδα, ο *πρωτοβεστιαριος* Raksin και ο *λογοθέτης* Φίλιππος, εξεγέρθηκαν εναντίον του διαδόχου του Μιχαήλ Γ', Ιβάν Στέφαν (1330-1331) και της σερβίδας μητέρας του Neda (αδερφής του Στέφανου Γ' Ούρεση). Το θρόνο κατέλαβε τελικά ο ανιψιός του Μιχαήλ Γ', Ιβάν Αλέξανδρος (1331-1371), ο οποίος θεωρείται ο τελευταίος αξιόλογος ηγεμόνας της μεσαιωνικής Βουλγαρίας.¹⁴⁴

Ο Ιβάν Αλέξανδρος εξομάλυνε τις σχέσεις με την Σερβία, δημιούργησε μια ισχυρή συμμαχία με τον ανεξάρτητο (από το 1330) *βοεβόδα* της Βλαχίας Basarab, ο οποίος παντρεύτηκε την αδερφή του, και προσπάθησε να επωφεληθεί από τον εμφύλιο πόλεμο που μαινόταν από το 1341 στο Βυζάντιο.¹⁴⁵ Γύρω στο 1344 οι Βούλγαροι κατέλαβαν σημαντικό αριθμό οχυρών στη βορειοδυτική Θράκη (στον Άνω Έβρο), ενώ την ίδια περίπου περίοδο ο ηγεμόνας τους προσαγορευόταν «τσάρος και μονάρχης όλων των Βουλγάρων και των Ελλήνων» – τίτλος που απαντάται σε χειρόγραφα που παρήγγειλε ο ίδιος (με πιο χαρακτηριστικό το Τετραευαγγέλιο του 1356, στο οποίο απεικονίζεται κατά τα βυζαντινά πρότυπα, σε πλήρη αυτοκρατορικά εμβλήματα), καθώς και στα διατάγματά του όπως το λεγόμενο «διάταγμα του Ορjahono» που εκδόθηκε το Δεκέμβριο 1348.¹⁴⁶ Η αξίωση του Ιβάν Αλεξάνδρου για οικουμενική εξουσία – για κυριαρχία τόσο επί του βουλγαρικού όσο και επί του βυζαντινού κόσμου – αναμφίβολα έχει τις ρίζες της στην εποχή του Συμεών, το 10ο αιώνα. Ωστόσο, για τους Βούλγαρους θεωρητικούς, το όραμα μιας οικουμενικής χριστιανικής κοινοπολιτείας φαίνεται πως πλέον είχε ως κέντρο το Τάρνοβο, τη «νέα Κωνσταντινούπολη», και όχι τη βυζαντινή πρωτεύουσα. Αυτή η άποψη τονίζεται με σαφήνεια στη βουλγαρική μετάφραση του *Χρονικού* του Κωνσταντίνου Μανασσή (περ. 1345), στην οποία επισημαίνονται 19 προσθήκες με στοιχεία από την ιστορία των Βουλγάρων· εκτός από τις προσθήκες, ο μεταφραστής έχει επιφέρει στο κείμενο

¹⁴³ FINE, *Late medieval Balkans*, σσ. 271–273· VÁSÁRY, *Cumans and Tatars*, σσ. 129–130.

¹⁴⁴ BOŽILOV – GJUZELEV, *Istorija*, σσ. 574–575. Για τον Ιβάν Αλέξανδρο βλ. BOŽILOV, *Asenevtsi*, αρ. 33, σσ. 149–178, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹⁴⁵ FINE, *Late medieval Balkans*, σσ. 325–326, 367–368.

¹⁴⁶ BOŽILOV – GJUZELEV, *Istorija*, σσ. 608–609· OBOLENSKY, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*, σσ. 399–401. Για το Τετραευαγγέλιο βλ. ŽIVKOVA, *Četveroevangelieto*. Για το διάταγμα του «Ορjahono» βλ. ILINSKI, *Gramoti*, σσ. 24–26.

και ορισμένες αλλαγές, με πιο σημαντική την αντικατάσταση, στο χωρίο όπου αναπτύσσεται η θεωρία του *renovatio imperii* (της «ανανεωμένης αυτοκρατορίας»), του ονόματος του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180) με αυτό του Ιβάν Αλεξάνδρου, ενώ τη θέση της Κωνσταντινούπολης («Νέας Ρώμης» στο πρωτότυπο) λαμβάνει το Τάρνοβο.¹⁴⁷

Το προσωπικό ενδιαφέρον του Ιβάν Αλεξάνδρου για τα γράμματα και τις τέχνες συνέβαλε καθοριστικά στην πνευματική ανάπτυξη της Βουλγαρίας κατά το 14ο αιώνα. Ένας σημαντικός αριθμός συγγραμμάτων συνδέονται στενά με το τσάρο (κάποια από αυτά προορίζονταν για τη βιβλιοθήκη του) ή γενικότερα με την «σχολή του Τάρνοβο», με πιο αξιόλογα *Το Ψαλτήριο του Τομιέ*, το *Σύμμεικτο κώδικα του Λαυρεντίου*, τις μεταφράσεις των *Παγκόσμιων Χρονικών* του Συμεών Λογοθέτη και του Ιωάννη Ζωναρά, καθώς και διάφορα έργα γεωγραφικού και εθνολογικού περιεχομένου (υπό τον γενικό τίτλο *Φυσιολόγος*), επίσης μεταφρασμένα από τα ελληνικά.¹⁴⁸ Συγχρόνως, ο Ιβάν Αλέξανδρος ίδρυσε, συντήρησε και προστάτευσε πολλά μοναστήρια τα οποία αποτέλεσαν το βασικό μοχλό για την πνευματική ανανέωση της χώρας, όπως για παράδειγμα τη μονή της Θεοτόκου της Βίτοσα στο Dragalevtzi (1348), του Αγίου Νικολάου (μονή Orjahovo ή Mraka) στην Peshtera, τη μονή της Θεοτόκου στο Βαčkono, η οποία εξαιτίας των δωρεών που δέχτηκε από το βούλγαρο ηγεμόνα (από το 1344 περίπου) τον πρόβαλε ως νέο της κτήτορα, τη μονή στα Παρόρια που ιδρύθηκε από τον Γρηγόριο Σιναΐτη μεταξύ των ετών 1335 και 1341, καθώς και εκείνη του Κιλιφάρεβο, την οποία ίδρυσε ο Θεοδόσιος του Τάρνοβο το 1348.¹⁴⁹ Ειδικά οι δύο τελευταίες καθιερώθηκαν ως τα σπουδαιότερα κέντρα του Ησυχαστικού κινήματος στη Βουλγαρία.¹⁵⁰ Εκεί έδρασαν προσωπικότητες που

¹⁴⁷ OBOLENSKY, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*, σσ. 399–403· ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Βαλκανικοί λαοί*, σ. 184. Βλ. ακόμα Μανασσή, *Χρονικό*· ΚΑΙΜΑΚΑΜΟΒΑ, *Bălgarskata kratka hronika*, σσ. 178–183.

¹⁴⁸ Βλ. ενδεικτικά DUJČEV – KUEV, «Bălgarskata literatura», σσ. 276–277· PETKANOVA, *Starobălgarska literatura*, σσ. 405–406. Για τα αντιγραφικά εργαστήρια αυτής της περιόδου βλ. GJUZELEV, *Učilišta*, σσ. 97–117, 144–183. Για τη φιλολογική «σχολή του Τάρνοβο» γενικότερα βλ. DINEKOV, «Tărnovskata škola», σσ. 242–258.

¹⁴⁹ ILINSKIJ, *Gramoti*, σσ. 24–26 (Orjahovo), 29 (Dragalevtzi). Για τη μονή της Θεοτόκου στο Βαčkono βλ. STANIMIROV, «Bačkovskijat manastir», 238–251. Βλ. ακόμα ΤΑΧΙΑΟΣ, «Sur le traces», 183–189, για τη δωρεά του τσάρου στην μονή στα Παρόρια. Για το Θεοδόσιο του Τάρνοβο και τη μονή του Κιλιφάρεβο βλ. ZLATARSKI, «Žitie», 17–18.

¹⁵⁰ Ο όρος Ησυχασμός προέρχεται από τη λέξη «ησυχία», που ήδη στα κείμενα των Πατέρων της Εκκλησίας σήμαινε ένα είδος προσευχής με πνευματική ενδοσκόπηση. Το 14ο αιώνα η κίνηση του Ησυχασμού (που εκπροσωπείται κυρίως από το Γρηγόριο Παλαμά) περιγράφει τη μέθοδο προσευχής και διαλογισμού η οποία σχεδιάστηκε για να επιτύχει την επικοινωνία με τον Θεό μέσα από την εσωτερική ηρεμία. Αυτή την περίοδο το Ησυχαστικό κίνημα είχε το επιπλέον χαρακτηριστικό πως οι σημαντικότεροι εκπρόσωποί του, οι οποίοι είχαν ασκηθεί ως μοναχοί στο Άγιο Όρος ή στα Παρόρια, ήταν άνδρες πνευματικής περιωπής που είχαν προσωπικούς δεσμούς μεταξύ τους· βλ.

πλούτισαν με το έργο τους την βουλγαρική γραμματεία, καθιστώντας την πρότυπο για τα υπόλοιπα σλαβικά έθνη, μεταξύ αυτών ο Ιωάσαφ του Βιδινίου, ο πατριάρχης Βουλγαρίας (1375-1393) Ευθύμιος του Τάρνοβο, εκ των θεμελιωτών της περίφημης γλωσσικής μεταρρύθμισης του 14ου αιώνα,¹⁵¹ καθώς και οι Ανδρόνικος και Κωνσταντίνος Κοστανέτσκι, Κυπριανός (κατοπινός μητροπολίτης Ρωσίας) και Γρηγόριος Τσάμπλακ.¹⁵²

Τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια διακυβέρνησης του Ιβάν Αλεξάνδρου αποδείχτηκαν καταστροφικά για το μέλλον του Β' Βουλγαρικού κράτους. Βασικά χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου ήταν αφενός η αποδυνάμωση της κεντρικής εξουσίας – γεγονός που τελικά οδήγησε στην απόσχιση εδαφών στο βορειοανατολικό και βορειοδυτικό τμήμα της χώρας – και αφετέρου η εμφάνιση των Οθωμανών στη Θράκη, με την εγκατάσταση των πρώτων άτακτων στρατιωτικών σωμάτων (*γαζήδες*) από τα τέλη της δεκαετίας του 1360. Για το διαμελισμό της Βουλγαρίας ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό ο ίδιος ο Ιβάν Αλέξανδρος. Γύρω στο 1356 όρισε διάδοχό του τον Ιβάν Σισμάν, πρωτότοκο γιό του από το δεύτερο γάμο του, παραμερίζοντας έτσι το μεγαλύτερο γιό του από τον πρώτο του γάμο του, Ιβάν Στρατσιμίρ. Ο τελευταίος έλαβε ως αποζημίωση το Βιδίνιο, το οποίο κυβέρνησε ως ανεξάρτητος ηγεμόνας (αν και από το 1370 τέθηκε υπό την κηδεμονία των Ούγγρων). Μάλιστα μετά το θάνατο του πατέρα του (1371), ο Ιβάν Στρατσιμίρ αυτοανακηρύχθηκε τσάρος, υπήγαγε την Εκκλησία του Βιδινίου στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και έκοψε δικό του νόμισμα.¹⁵³ Λίγα χρόνια νωρίτερα, ο *βογιάρος* Balik, με κέντρο την πόλη Karvuna (σημ. Balčik) στον κάτω ρου του Δούναβη, είχε επίσης αυτονομηθεί. Ο αδερφός του Dobrotitza, στον οποίο οφείλει το όνομά της η περιοχή (Δοβρουτσά), επεξέτεινε τα εδάφη του μέχρι τη Μεσημβρία (Nesebăr), ανέπτυξε εμπορικές σχέσεις με τη Βενετία και τη Γένοβα που κυριαρχούσαν στη Μαύρη Θάλασσα, ενώ και αυτός αναγνώρισε τη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην επικράτειά του. Επιπρόσθετα, οι Βούλγαροι απώλεσαν τα δύο σημαντικότερα λιμάνια της περιοχής, την Αγκίαλο

ΔΕΛΗΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Μυστική θεολογία*: OBOLENSKY, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*, σσ. 488–494. Βλ. επίσης ΔΕΛΗΚΑΡΗ, *Άγιος Γρηγόριος ο Σιναΐτης*: ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, *Ησυχασμός στον κόσμο των νοτιών Σλάβων*.

¹⁵¹ Βλ. αναλυτικά ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, *Γλωσσικές μεταρρυθμίσεις*: DINEKOV, «Evtimij Tărnovski», σσ. 285–307.

¹⁵² ΤΑΧΙΑΟΣ, «Κυπριανός Τσάμπλάκ», 281–325· THOMSON, «Gregory Tsamblak», 5–149· PETKANOVA, *Starobălgarska literatura*, σσ. 464–465, 481–527· TRIFONOV, «Život», 223–292· ΓΟΝΗΣ, *Ιστορία Ορθόδοξων Εκκλησιών*, σσ. 82–95.

¹⁵³ BOŽILOV, *Asenevtsi*, αρ. 40, σσ. 197–210· FINE, *Late medieval Balkans*, σσ. 366–367· GJUZELEV, «La guerre», 153–172.

(την κατέλαβαν οι Βυζαντινοί το 1364) και τη Σωζόπολη (έπεσε στα χέρια των δυνάμεων του δούκα της Σαβοΐας Amadeo το 1366), γεγονός που επέφερε ισχυρότατο πλήγμα στην οικονομία της Βουλγαρίας.¹⁵⁴

Υπό αυτές τις συνθήκες, οι Βούλγαροι δε μπορούσαν να προβάλουν ουσιαστική αντίσταση στους Οθωμανούς, που είχαν ήδη σταθεροποιήσει τη θέση τους στη Βαλκανική. Η προέλασή τους ξεκίνησε με την κατάκτηση της Καλλίπολης το 1354. Σε σύντομο χρονικό διάστημα κατόρθωσαν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους το μεγαλύτερο μέρος της Θράκης, εκμεταλλευόμενοι τους εμφύλιους πολέμους στο Βυζάντιο και τη Σερβία. Η προσπάθεια δημιουργίας ενός ενιαίου μετώπου μεταξύ Βουλγάρων και Βυζαντινών έπεσε στο κενό, ενώ ο συνασπισμός που σχηματίστηκε με πρωτοβουλία του σέρβου *δεσπότη* Ιωάννη Ούγγλεση αποδεκατίστηκε από τους Οθωμανούς στην μάχη του Έβρου το Σεπτέμβριο του 1371.¹⁵⁵ Στα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησης του Ιβάν Σισμάν (και σίγουρα πριν το 1376) ο βούλγαρος ηγεμόνας αναγκάστηκε να αναγνωρίσει την επικυριαρχία του Μουράτ Α΄ (1359-1389) και να του δώσει την αδερφή του Ταμάρα για γυναίκα του. Παρόλα αυτά, οι ληστρικές επιδρομές των *γαζήζων* στα βουλγαρικά εδάφη συνεχίστηκαν, γεγονός που ανάγκασε ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της υπαίθρου να καταφύγει στα ορεινά ή σε οχυρωμένες πόλεις. Ούτε εκεί όμως ήταν ασφαλείς. Το 1385 υποτάχθηκε η Σόφια και τρία χρόνια αργότερα η Πρεσλάβα, το Šumen και η Βάρνα. Το ίδιο έτος η ηγεμονία του Βιδινίου έγινε φόρου υποτελής στο Σουλτάνο.¹⁵⁶

Τον Ιούνιο του 1389 τα συνασπισμένα στρατεύματα Σέρβων, Κροατών, Βλάχων, Βόσνιων, Αλβανών και Βουλγάρων ηττήθηκαν από τους Οθωμανούς στο Κοσσυφοπέδιο. Λίγο αργότερα, ο Ιβάν Σισμάν ξεκίνησε μυστικές διαπραγματεύσεις με τον βασιλιά της Ουγγαρίας Σιγισμούνδο, που σχεδίαζε Σταυροφορία κατά των Οθωμανών.¹⁵⁷ Η αντίδραση του σουλτάνου Βαγαζίτ Α΄ ήταν άμεση. Την άνοιξη του 1393 ένας ισχυρός στρατός εισέβαλε στην Βουλγαρία, λεηλάτησε την υπαίθρο και πολιορκήσε το Τάρνοβο, το οποίο παραδόθηκε ύστερα από τρεις μήνες (17 Ιουλίου). Κατά την διάρκεια της πολιορκίας, τη μέριμνα της πρωτεύουσας είχε επιφορτιστεί ο πατριάρχης Ευθύμιος, καθώς ο Ιβάν Σισμάν είχε μεταφέρει την έδρα του στη Νικόπολη. Σύμφωνα με τον *Εγκωμιαστικό Λόγο* του Γρηγορίου Τσαμπλάκ, ο

¹⁵⁴ BOŽILOV – GJUZELEV, *Istorija*, σσ. 604, 647–652· FINE, *Late medieval Balkans*, σσ. 367–368.

¹⁵⁵ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Οι Βαλκανικοί λαοί. Από την τουρκική κατάκτηση*, σσ. 18–21, 22–24. Για τη μάχη του Έβρου (Černomen) βλ. DUJČEV, «Ot Černomen», σσ. 546–597.

¹⁵⁶ BOŽILOV – GJUZELEV, *Istorija*, σ. 653 κ. εξ.

¹⁵⁷ FINE, *Late medieval Balkans*, σσ. 406–411.

Ευθύμιος έπεισε τους Οθωμανούς να μην προχωρήσουν σε εξανδραποδισμό του λαού, αν και περίπου εκατό *βογιάροι* τελικά εκτελέστηκαν.¹⁵⁸ Δύο χρόνια αργότερα (πιθανότατα μετά τη νίκη του ηγεμόνα της Βλαχίας Μίρτσα του Πρεσβύτερου επί των Οθωμανών στο Rovine στις 17 Μαΐου 1395) παραδόθηκε η Νικόπολη, όπου θανατώθηκε ο Ιβάν Σισμάν.¹⁵⁹ Περίπου την ίδια εποχή καταλείφθηκε το μεγαλύτερο μέρος της Δοβρουτσάς (που είχε προηγουμένως περιέλθει υπό τον έλεγχο του Μίρτσα). Την ίδια μοίρα είχε και το κράτος του Βιδινίου μετά τη συντριβή των χριστιανικών δυνάμεων στη Νικόπολη το Σεπτέμβριο του 1396. Ο τελευταίος ηγεμόνας Ιβάν Στρατσιμίρ, που είχε επιτρέψει στο χριστιανικό στρατό να διασχίσει τα εδάφη του, μεταφέρθηκε αιχμάλωτος στην Προύσα της Μικράς Ασίας.¹⁶⁰ Στις κατακτημένες περιοχές εγκαταστάθηκε σταδιακά μεγάλος αριθμός τουρκομάνων και άλλων μουσουλμανικών πληθυσμών. Κατ' αυτό το τρόπο οι Οθωμανοί εδραίωσαν την κυριαρχία τους στη Βουλγαρία – κυριαρχία η οποία έμελε να διαρκέσει για πέντε ακόμα αιώνες.

¹⁵⁸ ΒΟŽΙΛΟΒ – ΓΙΟΥΖΕΛΕΒ, *Istorija*, σσ. 664–666, όπου η σχετική βιβλιογραφία: Γρηγόριος Τσάμπλακ, *Εγκωμιαστικός Λόγος*, σσ. 202–205.

¹⁵⁹ ΒΟŽΙΛΟΒ – ΓΙΟΥΖΕΛΕΒ, *Istorija*, σσ. 66–667· ΚΑΤΣΟΒΣΚΑ-ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗ, *Σλάβοι*, σσ. 309–310.

¹⁶⁰ ΒΟŽΙΛΟΒ – ΓΙΟΥΖΕΛΕΒ, *Istorija*, σσ. 667–668.